

чылдың август
де үнүп эгелзэн

Хүннүн медээлери

БЮДЖЕТ КҮҮСЕЛДЕЗИ

Тыва Республиканың Саң-хөө яамы-коллегиязынга 2018 чылда республи-бюджетиниң күүселдезиниң дуга-чугаалашкан. Аңаа регионнун политиказы бодунун социал угла-нын хевээр арттырып, бо адырже т акшазын 74 хуу чарыгдаанын т-кан. Эрткен чылда республика диниң орулгалыг кезээ 29, 8 млрд. азы 98 хуу, карылгалыг кезээ 29, 1 рубльге азы 91 хуу күүсеттингенин тлзэн.

ЛЕ ДУГААР 1 КЛАССКА

Т-тиң Өөредилге болгаш эртем-нының 2014 чылдың январь 22-де жаалын ёзугаар Кызылдың мун-дыг өөредилге албан черлеринге 2020 өөредилге чылында 1-ги а өөренир уругларның ада-иеле-н билдириишкннерни февраль-гелеп хүлээп ап эгелээр. Кызыл-ның мэриязының 2016 чылдың 18-те доктаалын ёзугаар уругнун-зиниң кири бижидилгелиг чурттап-микрорайонунда турар школаларга-ентилерни хүлээп алыр.

АЙЫЛ ЧОК ДОШ

Хүннерде Тывада «Айыл чок-деп акция чоруп турар. Ону фев-ке чедир уламчылаар. Январ-де агаарның соогу 45 градус чедип-болза, ам хенертен чылып, чам-рлерде хар эрип чыдар апарган.-ниң доштарыга айыл чок чорук-дылары-биле неделя дургузунда-акчылар, полиция ажилдакчыла-р чер чагыргаларының ажилдак-ы, штаттан дашкаар инспектор-тургустунган хайгыл бөлүктери-ликаның хемнер, сугларынга-ралды чорудар. Ылаңгыя чоннун-ы-биле дош кырынче үнүп ба-турар черлери болур Чагытай-олгаш Саян-Шушенск суг шыгжа-а хайгааралды доктаамал кылыр.

АКПЫЛААНЫ ДЭЭШ

Азында квартираның чурттакчыла-гаакпы ыжы чедип турар кылдыр-алконга таакпылап, кижилерниң-га хора чедиргени дээш ук хамаа-ргаалга онааган дугайында «Суд-азындан» деп рубрика адаанда-ның Дээди судунун сайтызында-н. «Чурттап олурар бажыңыга-ы кижиге арыг агаарлыг, долгандыр-чалыг хүрээлелге чурттаар эрге-ипылаар кожолары Конституция-а хамааты кижиниң эргезин тоол-а баар болза, кижиниң кадыыга-дыг когаралды чедиргени дээш-тырткан кижини торгаалга онаар-ээрзин Дээди суд тайылбырлаан.

50 ЧЫЛДААН

Тываның ыры болгаш танцының-ансамбли 1969 чылдың апрельде-унган, бо чылын 50 чыл болган-иделгээринге белеткенип турар. «Ансамбли амгы үеде тыва-аас чогаалыга болгаш бот-тывын-ан чүүлүнге үндезилзэн солун-программалыг бидик мергежил-пектив апарган. Ында самчылар, олгаш аас чогаал бөлүү, национал-окрестри ажилдап турар. 2016-март айда коллектив күрүнениң-ал ансамбли атты алган. Тываның юбилейин таварыштыр-ыльдиң коллективи аңгы-аңгы-да ажилдап турган артистерниң-шкынын чыып, тускай ном кылдыр-ын планнап турар.

ЧОРГААР, ЧАРАШ ТЫВА ХЕВИМ

Шагааның бүдүү айында Кызылга-тыва национал идик-хептиң делгел-ге-ярмарказын эрттирери чаңчыл-апарган. Январь 25-26 хүннеринде-Улусчу чогаадылга бажыңыга-«Салгал дамчаан уран хевим» деп-делгелге-ярмаркага кызылчылар, найысылалдың аалчылары Шагаа-уткуштур тыва национал идик-хеп, каасталгаларны көрүп, садып алыр-аргалыг болган.

Дөрт чыл улай эртип турар ярмар-ка-делгелгени ТР-ниң Культура болгаш-туризм яамызының удуртулгазы-биле-Республиканың улусчу чогаадылга төвү-болгаш Тываның Дизайнерлер эвилели-организааан.

Улусчу чогаадылга бажыңының фойе-зинде ус-шеверлер боттарының даараан-идик-хевин, кылган каасталгаларын дел-гээн, ярмарканы сонугурап көлген хей чон-көргөн, туткан, кеткен черле хөлзэнчи-даа кончуг.

Республиканың улусчу чогаадылга-төвүнүн башкарыкчы специализи, ТР-ниң культуразының алдарлыг ажилдак-чызы Зоя Доржуевна Монгуш бо чылгы-делгелге-ярмаркага 40 ажыг ус-шевер-киржи келгенин дыңнаткаш: «Бүгү рес-публикадан ус-шеверлер чалаары бол-дунмас, чүге дизе Улусчу чогаадылга-төвүнүн шөлү кызыгаарлыг, сыңышпас. Ынчангаш чүгле чоок кожуун боорга Кы-зыл кожуундан база даараан ажилдары-тускай болганы-биле Тес-Хемниң Шуур-мактан шеверлерни чаладывыс. Дөрт ду-гаар эртип турар бо делгелге-ярмаркада-салып турар ажилдарның шынары чыл-дан чылче экижип турар. Делгелге эрткен-соонда мастерлер-биле түңнелдерни-үндүрүп, чедер-четпестерни чугаалажып, арга-сүмени кадып турар бис.

Сөөлгү үеде улус чаңчылчаан тыва-идик-хепти сонугурап турар. Чүгле сценага-кедер каас идик-хеп эвес, хүннүн кедер азы-ажылдап кедер идик-хепти негеп турар-апарган. Бо хүннүн негелдезинге четпес-чүүл — бөрттер-биле ам-даа чедир ажил-давайн турар бис. Мында делгээн бөрттер-колдуунда сценага артистер кедер бөрттер-дир. Дөрт чыл дургузунда ус-шеверлерден-бо дугайында негеп келдивис. Кижилерниң-хар-назынының аайы-биле, чижээлээрге, малчын кижиге кедер азы улгады берген-кижиге тааржыр тыва бөрттерни чүге даа-рааш садып болбазыл. Бо-ла чүүлдер-дугайында айтырылганы март 1-де На-ционал музейге болур семинарга чугаала-жыр бис. Аңаа онзагай, чиде берген тыва-хептерни бараалгадыр. Ол ышкаш «Үндезин-тыва хевим» деп номнун таныштырылгасы-база болур. Ус-шеверлерниң мастер-класстарын база аңаа көрүп болур» — деп, чугаазын уламчылады.

Делгелгеде «Тыва Мода» дизайнер-лер ассоциациязының шеверлериниң-ажылдары көскү черни ээлеп турар. 30 ажыг мастерлерден тургустунган-ассоциацияның кежигүннери колдуунда-тыва национал идик-хеп даараар мастер-лер. Ында хой, өшкү, теке, сарлык, тар-баган, дилги, киш кештеринден даараан-тыва тоннар, чеңи-чоктар, хөректээштер, бөрттерни делгээн. Ноян хевин сонугу-рап көрдүвүс. Дошказын маны даш-биле

Шончалай Хертектиң сыргалары.

каастаан бөрттүг, тону мөңгүн өөктерлиг-көрүштүү-даа кедергей.

Кызыл кожуунда уругларның «Эври-ка» төвүнүн башкызы Кара Ондарның-кештерден кылган ажилдарының ара-зында бичи уругларга чеңи-чоктары-бир тускай. Ийи талазын андара-даа-кедип болур анай, хураган кештеринден-даараан чеңи-чоктарның ооргазында-чүрөктер чамап каан, дыка чаптанчыг. Шаанда тывалар 3 харга чедир уругга-чүгле анай кезинден даараан хеп кеди-рер. 3 хар соонда хураган кезинче шил-чиир турган дээрзин Кара Кыдат-ооловна-чугаалады. Чүге дизе анай кежи серин, а хураган изиг кеш деп тайылбырлады. Ооң ажилдарының аразында хам, чаяа-чы кижиниң тонун делгээни солун. Дээр-уктук хамның хевинде чинчилер-биле ка-астаан улуг куш, 12 чылан, хөрээнде шул-бус бажының дүрзү бар. Бо бүгү тускай-уткалыг, ынчангаш башкы дүрүмүн сагып-тургаш даараан. Хамның хевин Тываның-аныяк көрүкчүлөр театры (ТЮЗ) садып-алыр дээнин ол дыңнатты.

Чаш уруглар удудар ааткыштарны-амгы үени-биле чараш өңгүр пөстер-биле каастап кылган: ымыраа-сээктен-камгалаар шыгыны өттүр көстүп турар-чуга пөс-биле дуглай шып каан, садыгның-оруннарындан дудак чок шевер, чараш. Ону 3 ажы-төлдүн иези, юрист эртемниг-Розалия Дагба-Доржу чогаадып кылган. Ол амгы үеде бажыңында чаш төлүн-азырап олурар болгаш, хостуг үезин анаа

эрттирбейн, бир-ле чүүлү чогаадып-кылып, даараарыга ынак. Езулуг-ла чо-гаадыкчы, шевер аныяк ие болду.

Ус-шевер, чогаадыкчы чаяанныг-Шончалай Хертек биле Чодураа Монгуш-угбашкыларның кылып турар каастал-галарын хоорайның херээжен чону би-лир, көргөн-даа боор. Тыва аян кириген-мөңгүн, каң, демирден кылган, Чехияга-кылып бүдүргөн шилдер-биле каастаан-сыргалар, билзектер, билектээштерниң-өртектери улуг-даа эвес. Ынчангаш херээ-женнер амырап садып ап турлар.

Марта Кара-Донгактың суг-чинчиле-ринден кылган каасталгаларын, ылаңгыя-боошкуннарын бичи кыс уругларлыг-иелер аажок сонугураар. Мастер бичи-кыс уруг чажыга чавага эвес, боошкун-кожар дээрзин иелерге тайылбырлап-турду. Бажыңында инвалид уруун азырап-олурар ие хостуг үезинде каасталгалар-чогаадып кылырынга ынак. Чинчи, шуру-биле каасталгалар кылыр сонуггалы-чоорту улгаткаш, делгелгелерге үргүлчү-киржи, садып-саарып, бичи орулга-даа кирип алыр апарган дээрзин ол-чугаалады.

Шуурмак сумузундан чалаткан Үзүмаа-Бүлчүннүн даараан тоннарының шынары-дыка эки, езулуг шын сырып даараан тыва-терлик, хөвөөниң тоннар. «Бо тоннары-аржааннаар улус дыка сонугураар чүве-дир» — деп, Үзүмаа Хүлеровна чугаалады.

(Уланчызы 3-кү арында). ➡

Январь 24-те ТР-ниң Бойдус курлавырларының болгаш экология яамызы 2018 чылдың түңнелдерин үндүрүп, 2019 чылда кылып чорудар ажилдарын чугаалажып, калбак коллегия хуралын эрттирген.

Дириг амытаннар болгаш сугнуң биологтуг курлавырларын камгалаар талазы-биле күрүне комитети биле ук яамыны каттыштырган соонда, бир дугаар хуралды эрттирип турары бо. Бойдус камгалакчыларындан аңгыда, аңаа Россияның федералдыг айыыл чок албанының, Оңза байдалдар яамызының Тывада эргелелдериниң, Прокуратура, Росгвардия, полицияның болгаш Кызыл хоорай мэриясының төлээлери, кожууннар чагырыкчылары база ТР-ниң Хей-ниити палатасының даргазы Чимит-Доржу Ондар киришкен.

ТР-ниң Чазак Даргазының бирги оралакчысы — бойдус курлавырларының болгаш экология сайыды Шолбан Хопуя бойдус камгалалынга хей чылдар иштинде ак сеткилди-биле ажилдап чораан хоочуннары болгаш мурнакчы ажилдакчыларның төлөптүг

Арга-арыг таңнылы,
хоочун ККК Салчак.

ажыл-ижин үнелевишаан, шаңнал-макталдарны тывыскан. "Арга-эзим камгалалының 80 чылы" хүндүлелдин хөрөк-демдээ-биле Кара-кыс Салчакты, Тываның Баштыңының өөрүп четтиришкени бижии-биле аңыыр ажил-агыйының хоочуну Владимир Поповту, Сергей Улатовту, Эльвира Санмалды, Венера Бегзини, Марина Мортаны шаңнаан.

Мал ажил-агыйга чылдыңна улуг когарал чедирип турар араатан аңнарны узуткаарынга Кызыл, Улуг-Хем, Мөңгүн-Тайга кожууннарының чагырыкчылары Валентин Ендан, Рустам Чудан-оол, Александр Донгактың аңчыларны эвилелдеп, кызымак ажилдаанын хуралга демдеглээн.

Тывада бойдус камгалалының талазы-биле ажилдың түңнелдерин сан-чурагайлар, факт-барымдаалар көргүзүп тургаш, сайыттың оралакчылары Темир Сарыг-Хаа, Артыш Салчак, Долаана Санчаа илеткээн. ТР-ниң Хей-ниити палатасының даргазы Чимит-Доржу Ондар сөс алгаш: «Тываның чараш бойдузунуң камгалакчылары, экологиявыс коргунчуг байдалда келген. Енисей, Дус-Хөл сыгып чыдар. Кызыл-Даштыг, Тардан казымал байлактар тывыжында долгандыр бойдустуң байдалын барып хынап көрүңер. Аңаа хыналда эрттирерин кым-даа хорувайн турар чер болду. Бир эвес үжөндөртөн чыл дургузунда казып-казып чоруй баарга, аңаа чүү артып каарыл? Республиканың келир үези силерниң арын-нүүрүңерде! Бойдус дээш, кымны-

ТР-ниң Хей-ниити
палатасының даргазы
Ч.Д. Ондар.

даа мурнай сагыш човап дүвүрөп эгелээр улус чүгле силер-дир силер!» — деп чагаан.

Аңыыр ажил-агыйы

Тываның аңыыр инспекторларының ажилы белең эвес ажилдарның бирээзи. Чүге дизе олар чай-кыш дивейн, бойдусту хайгаарап камгалаар дээш, үргүлчү бедик тайга-таңдыны, шыргай арга-эзимнерни, делгем хову-шөлдерни, хем-хөлдөрдүн шуптузун эргип чоруурлар. Агаар-бойдустуң изиг-соогу, чаас-харыдаа оларга моондак эвес. Эң коргунчуг дайзын — төтөглекчилерле болгай. Аңнаар, балыктаар чөпшээрели чок хирезинде орантаңдының кежиин узуткап амдажый берген улусту инспекторлардаа, шагдаалар-даа тудуп торгап, хемчээп ап турар.

«Төтөглекчилерни тудар ажилды соксаал чок чорудуп турар бис. Балыктаары, аңнаары хоруглуг үелерде, шупту инспекторлар кады демнежи ажилдаар. Балыкчы дээрге демей-ле аңчы кижиле демей болур. Аңнаары болгаш балыктаары хоруглуг, үүргене чажар үелерни билер уjurлуг. Эрткен чылын Каа-Хемниң бажында балыктыг хемнерге өске регионнардан вертолеттүг ужул келгеш, балыктап турган төтөглекчилерни туткаш, торгаалды төлөткен бис. Чамдык арга-дуржулга чок аңчылар Кызыл делтерже кири бижээн, аңнаары хоруглуг куштарны ылгап билбизинден адып-боолаан таварылгалары турган. Ынчангаш аңнаар чөпшээрел бээрде, билиин шыңгы хынааш, берип турар бис. Хоойлу-дүрүмнөр үргүлчү чаарттынып турар, аңчы кижилерни өөренип көөр уjurлуг. Аажок дуза херек апаар болза, аңыыр инспекторлардан айтырып алыр, олар тайылбырлап айтып бээр.

Малчыннарга улуг когаралды чедирип турар кокайлар-биле демисел чоруп турар. Совет үеде бөрүлөр хоранын аңчы бүрүзүңге албан-биле үлөп бээр турган. Ону бир кокай чипкеш, кузуптарга, өскелери ооң кускузун чигеш, шупту кырлып каар турган. Ынчалза-даа дилги, ирбиш болгаш өске-даа дириг амытаннар бөрүлөрниң сартыын четтирикеш, өлүп, ховартай берген. Ынчангаш ол хоранны кажан-даа ажыглавас кылып каан. Бир эвес Тываның девискээринге бөрүлөрниң саны 700-тен көвүдээр болза, чүгле көдээ ажил-агыйга эвес, а өске-даа дириг амытаннарда когаралды

чедирип болурун Москваның эртемденнери тодараткан. Амгы үеде республиканың девискээринде 1500 ажыг бөрү бар. Ынчангаш кожуун бүрүзүңде аңчыларны бөрүнү дузактаар, какпалаар, аглаар аргаларга өөредип, айтып берип турар бис. Бо ажилга анаа чугаа кырында эвес, а херек кырында аңчыларга дузанын көргүзүп чоруур кожууннар чагырыкчыларын мактавас аргажок. Чүге дээрге чамдык малчыннар аңчыларны кыйгыртып алгаш, 40, 50 градус чедип турар соокта шай кудуп чугаалажыр хамаанчок, өөнчө чалавас болгулаар. Ады үнген кожууннарда чеде бээрге, аңчыларга дузалажыр идеккейлиг эр улусун, аът-хөлүн, машина-техниказын белеткеп алган турар боор.

Чыл эгезинде январь, февраль, март айларда аңыыр инспекторларының база бир кол ажилы — аң санаашкыны эгелей бээр. 400-500 км черни чадаг кылаштап чорааш, аңмеңниң шуптузун санап эккээр. Тожу, Каа-Хемден аңгыда, өске кожууннарда бир-бир инспекторлар бар. Оларның ажилынга аңчылар, сонургалдыг улустардаа дузалажы бээр боор чүве. Ынчангаш ырак-узак черде чурттап чоруур малчыннары күрүне инспекторларынга, аңчыларга шыдаар шаа-биле дузалаарынче кыйгырып тур бис. «Тайгада аңмеңни канчап санаар чүвөл?» — деп, улус бо-ла айтырар. Аңнарның изинден санаар. Оон математиктиг формула-биле санап тургаш, тодаргай эвес, а чижеглээн сан-түнүн үндүрер. Ол девискээрге ыңча хире аң бар деп санаар. Бүгү Россияда оларганы ажыглап турар» — деп, ТР-ниң Бойдус курлавырларының болгаш экология сайыдының оралакчысы Артыш Салчак тайылбырлаан.

Арга-эзимнерде

Россияда күрүнениң арга-арыг камгалаар ажил-агыйы ниити үнүш-өзүмелдерниң байдалын үргүлчү хайгааравышаан, одаар, тудуг кылырынга кезип каапкан үнүштерниң орнун катап тургузуп, немей чаш ыяштарны тарыыр. Ыяш кезип болур чөпшээрелди база ук албанның ажилдакчылары бээр. Ындыг турбуже, хоптак сеткил бойдус кээргевес дижири дег, айтып чөпшээрел каан хемчээлинден оранчок ажыр ыяштарны кезип-

тонап, чудуктарны чүдүрүп алгаш чоруп турар таварылгалар илереп турар. Ооң кадында се-ремчилеп чогу-биле арга-арыгларны өрттедип, бойдуска коргунчуг хай-бачытты чедирип турар. Эрткен чылын болган өрттер Тываның арга-арыг фондузунуң 104,9 муң куб метр хире черниң үнүш-өзүмнөрин узуткаан, когаралы 35 сая 519 муң рубль болган. Эрттерни өжүрөргө эки турачы өртчүлөр отрядтары база дузалажып турар.

Арга-арыгга хора чедирер паразит-курттарны, үнүштер иридер грибоктарны тып узуткаар, үнүштерни немей тарыыр талазы-биле ажилдар шуудавайн турары-биле инспекторларның ажилын шыңгыы контрольга алырын үе негеп келген. Чүге дээрге бо ажилдар кылдынамас болза, хем-суглар сыыгаар, агаар хиригер, арга-арыг фондузунуң чылдан чылче эвээжээриниң айылы тургустунуп келген.

Кайда-даа боктар, боктар...

Бокту аштап-арыглаарын эде организаастаар ажилды чаа чылдан тура амыдыралга боттандырып эгелээн бис. Кызылдың мэриясы полигонну улаштыр ажыглаар чөпшээрелди алгаш, чогуур документилерин бадыладыры-биле Москваже чоруткан. ТР-ниң Бойдус курлавырының болгаш экология яамызы бойдуска хоралыг боктарны узуткаар талазы-биле хыналданы чогуур үе-шаанда кылып, сагындырылгаларны берген. Көрдүнген акшаландырышкынының чедишпейн барганы-биле бир объектинин чанында радиоактивтиг богу ам-даа узуткаттынмаан бооп турар.

Боктарны аңгылап чыыр ажилды кожуун, суурларга канчаар уштап-башкарар дугайында ажилды ам-даа эгелевээн. Шагаа эртер, час дүжер, хар эриир. Хөртүк адаанга чаштып кыштаан хамык бок-күзүрүм чуттуг багы-высты көргүзө бээр-ле болгай.

Эртем болгаш экология

2018 чылда ТР-ниң Бойдус курлавырларының болгаш экология яамызы Дус-Хөлдүн чанында арылганы, чунар черлериниң тудуг материалдарына күрүне экспертиказын кылып эгелей берген. Оон аңгыда Каа-Хем

болгаш Балахтин (Красный край) хөмүр-дажының шыңдеңнеп шинчилээн. Каа хөмүрүнүн чылыг бээр ыжында улуг хоралыг будчок, а Балахтин хөмүрүнүн да хоралыг мышьяк бар бо Кижиниң организмден бис селен үнмес бүдүмөл ол турар.

Россияның Эртемнер демиязының Сибирьде сая Тываның бойдус курлавыр комплекстиг шиңгээдип алаарының институтунуң шинчилээн ажилдарын Тга ажыглалга кириер тап биле аскап турарын хур демдеглээн. Чижээ, кобадан ылгалып арткан бокто болбаазырадыр дугайында институттун шинчилелдерин рильск хоорайда ажыглалга ген. Агаар-бойдусту-даа шилеп, кижилерниң амыдыр ажыглап чоруур чүүлдерин эртемденнер хынап, шинчил ажыглалга кириер кылды йылбыр ажилын чорутпас бөдүүн кижиле ону кайыын боор? Ынчангаш бойдус ка лаар улуг үүлө-херекке эр шинчилели эргежок чугула.

Бойдус

Телевизелдер

«Тайга сууру» телевизел 2019 чылда чугула кылыр а дарның даңзынче кириген кол сорулгазы аңнап, балы ажил-агыйлыг, бойдусту үнүштери, тооруу, кат-чим чыыр ажилдарны, экологту ризмни шын организаастап, дыраар акша-хөреңгини а дап алыр арганы тургузуп ба Төлевилелге Тожунуң Чазылырбан, Сыстыг-Хем, Адыр-Ке суурлар киржир. ТР-ниң Бой курлавырларының болгаш логия сайыды Шолбан Хо «2018 чылда ажылывыс түңнелин ниитизи-биле орт деп үнөлөп турар бис. Чаа чы кылыр ажилдарның сорулга ры салдынган. РФ-тиң дев кээринде ажилдап турар «э логия» национал телевизел 2019 чылда идеккейлиг кирж кол сорулгаларывыстың бир зи. ТР-ниң Чазак Баштыңы Айыткалынга демдеглээн аж херектерни боттандыраары-б «Арыг агаар», «Тайга суу төлевилелдерни боттанды ажилдаар апаар бис» — түңнөп чугаалаан.

Рада ДЕМЧ

ТР-ниң Бойдус курлавырларының болгаш экология яамызының ажил-ишчилери, 2019 чыл.

ПЕНСИЯНЫ - БОДУ

Россияда берге социал-экономиктиг байдалдың уржуунда пенсионерлерге төлээр пенсия акшазы күрүнениң пенсия фондузунга чыгдынары нарын апаарга, хамаатылар боттары аза келир үеде пенсиязын чыып алырынче федералдыг эрге-чагырга кичээнгейин угландыра бергенин дугайында кык медээлер массалыг информация чепсектеринде көстүп элгилээн. Хамаатылар боттары келир үеде пенсиязын чыып алырынга бодунуң ролюн күрүнениң эвес пенсия фондулары айнап болур деп ол медээлерде дыңнадып турар. "Күрүнениң эвес пенсия фондуларының дугайында" федералдыг хоойну Күрүне Думазы 1998 чылда хүлээп алган, Россияда күрүнени эвес пенсия фондулары ажилдап турар.

А Тыва Республикада күрүнени эвес пенсия фондулары ажилдап турар бе? Бо айтырыгга харыны дилээш, тып алдым. Күрүнени эвес пенсия фондуларының клиентилеринин консультация (тайылбыр) төвү Кызыл хоорайның Бухтуев думчунда №1 бажында ажилдап турар болду. Төптүң тылы-биле таныштырарын ооң удуртукчузу Юлия Николаевна Шогжалдан диледим.

Юлия Николаевна, баш-мындыг айтырыгга халап берип көрүңер. Күрүнени эвес пенсия фондуларының клиентилеринин консультация (тайылбыр) төвү Кызыл хоорайның Бухтуев думчунда №1 бажында ажилдап турар болду. Төптүң тылы-биле таныштырарын ооң удуртукчузу Юлия Николаевна Шогжалдан диледим.

Ийе. Москвада Күрүнениң ал университетин доос-1997 чылдан бээр пенсия арылганын системасын ажилдап келдим.

Күрүнени эвес пенсия фондуларының клиентилеринин консультация (тайылбыр) төвү Кызыл хоорайның Бухтуев думчунда №1 бажында ажилдап турар болду. Төптүң тылы-биле таныштырарын ооң удуртукчузу Юлия Николаевна Шогжалдан диледим.

Баштай күрүнени эвес пенсия фондуларының дугайында өстү чугаалаптайн.

Күрүнени эвес пенсия фондуларының клиентилеринин консультация (тайылбыр) төвү Кызыл хоорайның Бухтуев думчунда №1 бажында ажилдап турар болду. Төптүң тылы-биле таныштырарын ооң удуртукчузу Юлия Николаевна Шогжалдан диледим.

Россияның күрүнени эвес пенсия фондузунда, күрүнени эвес пенсия фондуларының даа сорулгазы чаңгыс — улуг назы-харлыг россияжилеринин чедингир чуртталгазы. Күрүнени эвес пенсия фондулары хамаатыларга немелде пенсия тургузарында ажилдап турар. Оларның ажил-чорудулгазы Россия Федерациязының Үндүрүг албанының, Саң-хөө рыногунуң албанының, Саналга палатазының болгаш РФ-тиң Пенсия фондузунуң контролюнда.

Күрүнени эвес пенсия фондузу дээрге хамаатыларның албан пенсия камгалалының эргежок чугула хүлээлгелерин күүседип, чоннуң социал камгалалының талазы-биле ажилдап турар коммерциялыг эвес организация-дыр. Күрүнени эвес пенсия фондуларына хамааты бодунуң эки туразы-биле кирер. Кирип алган хамаатыларның дадывыр акшазын

күрүнени эвес пенсия фондулары бүдүрүлгө черлеринин ажил-чорудулгазын кириштирип, оон үнген орулга акшазы-биле хамаатының келир үеде пенсиязын хемчээлин тургузуп турар.

Чамдык кижилер күрүнени эвес пенсия фондуларының аразында ылгалы кандыг деп айтыра бээр-дир. Оларның аразында ылгалы мындыг. Күрүнени эвес пенсия фондузы пенсияның камгаладылга кезинин, ие капиталының дээр күрүнени мурнундан өске-даа социал төлөвирлерни боттандырып турар. Күрүнени эвес пенсия фондулары пенсияның чүгө чыынды кезинин болгаш күрүнени эвес немелде пенсияның төлөвирлерин чорудуп турар.

— Күрүнени эвес пенсия фондуларының клиентилеринин Кызыл хоорайда консультация (тайылбыр) төвү чонга кандыг ачы-дузаны көргүзүп турары?

— Күрүнени эвес пенсия фондуларының клиентилеринин Кызыл хоорайда консультация төвү 36 фонду-биле ажилдап турар. Олар шупту Россияның Төп банкызының хыналдазын эрткеш, тускай лицензияны алган фондулар. Бо фондуларның ажил-чорудулгазы дугайында медээлер бистиң төптө бар. Күрүнени эвес пенсия фондуларына кирип ап, немелде ийги пенсияны чыып алыр

дээр, биске келген кижилерге ол фондуларның ажил-чорудулгазын тайылбырлап берип турар бис. Бир эвес оларның кайы-бирээзин хамааты шилип алыр болза, ол фондуга киреринин документилерин тургузарынга төптүң ажилдакчылары бүгү талагы ачы-дузаны көргүзүп турар. Хамаатының келир үеде немелде пенсиязын хемчээли чүү хире болурун чижеллеп санап берип болур бис. Бистиң республиканың чурт-такчыларының күрүнени эвес пенсия фондуларына сонургалы көдүрүлгөн. Амгы үеге чедир 25 муң кижиге ачы-дузаны чедирген бис.

Мындыг чүүлду база демдегеп каары артык эвес боор. Күрүнени эвес пенсия фондузунуң чыынды кезинге 2002-2013 чылдарда чыгдыган дадывыр акшазын хамаатылар күрүнени эвес пенсия фондуларына шилчидип болур эргелиг. Ынчангаш күрүнени эвес пенсия фондулары таварыштыр пенсиязын чыгдыган кезин хамаатылар башкарып болур апаар.

— Эң ылаңгыяда көдээде ажил чок деп санаттынар кижилер бар болгай. Олар күрүнени эвес пенсия фондулары таварыштыр келир үеде пенсиязын чыып ап болур бе?

— Болур. Ажил чок деп санадып турар кижилер дадывырын боттары кирип тургаш, пенсиязын тургузуп ап болур. Чижээлээрге, мал-маганныг

кижилер малын саткаш, ооң акшазын дадывыр кылдыр чүгө кирип болбас деп. Чүгө ажил чок кижилер эвес, ажилдап турар кижилер күрүнени эвес пенсия фондузунга кирип алгаш, күрүне пенсиязын аңгыда немелде ийги пенсияны база тургузуп ап болур. Дадывыр акшазы хөй болган тудум келир үеде пенсияның хемчээли улуг болур. Күрүнени эвес пенсия фондуларына пенсиязын чыып алган хамаатылар пенсия назыны чеде бергеш, пенсиязын чүү хире хемчээлдиг алырын боду шийтпирлээр. Ай санында-даа ап болур, а бир эвес чугула херек болза, шуптузун хары угда ап алыр-даа эргелиг.

Хамаатыларның кириген дадывырларының 100 хуу камгалалын күрүнени эвес пенсия фондулары хоойлу-дүрүм ёзу-гаар магадылап турар. Бир эвес хамааты кандыг-бир чылдагаан-биле амы-тынындан чарлыр болза, күрүнени эвес пенсия фондузунга чыгдыган акшаны хамаатының бүзүрзүн кижилеринге (чижээлээрге, уругдарына) дамчыдып болур.

— Күрүнени эвес пенсия фондузунга кирер дээр хамааты кандыг документилерни кээп болуру?

— СНИИЛС биле паспорт. Күрүнени эвес пенсия фондузунга аныяк пенсионер кирип, база бир пенсия акшазы чыып алыр дээр болза, пенсионер шындыгы.

Шаңгыр-оол МОҢГУШ чугаалашкан.

Шагаага уткуштур

ЮРГААР, ЧАРАШ ТЫВА ХЕВИМ

Кара Ондар хамхевин таныштырып тур.

зү. Эгези 1-ги арында). гелгеде орус оматтыг устер база ажилдарын дел-солун. "Эврика" төвүнүң эзы Наталья Венгер бо эрге-ярмаркага чылдың Ооң угулзалай аргаан дары, суг-чинчилерден каасталгалары, икона-чуруктары делгелгенин.

куга кылган" деп им-чанында кижилер бөк-ип тур. Чоокшулай бээр унтыларын делгээр. Буур, сыын бышкак-ан даараан эр, кыс уны садып алыксаан чон өртзүн сонургаан тур-зылда садып турар бут унтыларга бодаарга, иик, 16 муң рубль. Азас-уң чурттакчылары Вла-

ден чон хөйүн өөренип алыр. Четпес чүүлдер база бар — им-демдектери чок-тур. "Кайыын, каяа кылган?" деп айтырза, билдинмес боор. Та Моолга кылган дээр. Ажилдарны эки тыважыдар, тыва угулзалар көңүс чок-тур. Ылаңгыя тыва идиктерин хончузу чоон болур. Ындыг каш-ла идик көрдүм — деп бодунуң көрүжүн илеретти.

"Салгал дамчаан уран хевим" деп делгелге-ярмарканың кол сорулгазы — республиканың чурттакчы чону национал идик-хевин байырлалдарда болгаш анаа-даа хүннерде кедерин нептередир, национал идик-хепти болгаш каасталга-шимелдени кылып-даараарын ам-даа эки сайзырадыры, ол ышкак национал идик-хеп, бөрт, каасталга, суй белек, дериг-херексел кылып-даарап,

Тожунуң унтылары.

сайгарып турар ус-шевер мастерлерни деткири.

Улуг-биче чону-биле чолукшуп, удур-дедир белек солчур езу-чаңчылды сагып чоруур кижилер ийи хүн уламчылаан бо делгелге-ярмаркадан хереглээн, сонургаан чүүлдерин садып

алыр аргалыг болган. Байыр-лалдарда, ылаңгыя Шагаада үндэзин тыва хевин кедип алган кижини көөрге безин чоргаар, чараш.

Алдынай АРАКЧАА (СОЯН). Арслан АРАКЧААНЫҢ тырттырган чуруктары.

Розалия Дагба-Доржунуң ааткыштары.

Наталья Венгерниң ажилдары.

Февраль 1 — Россияның баштайгы Президентизинин төрүттүнгөн хүнү

«ӨЛГЕН ДЭЭШ АДЫГ БАЖЫ АРТАВАС»

Ону — Б.Н. Ельцинни — ооң өжээргектери болгаш дайзыннар албан-дужаалындан халажы бээри билек-ле массалыг информация чепсектеринге чүзүндээ арттырбайн сөгөп, сөөгүн агарты хемдидилер. Россияны сандараткан, ооң экономиказын, саң-хөө байдалын буураткан, хуужудулганы шын эвес чоруткан, чонну яды-түрөңгү байдалга экшелген дээш буруу шамнаар чүүлдер-ле хей болган. Буруудадышкыннар чоннуң ажил чок чоруу, пенсия-пособиелериниң, шалыңның ай-айы-биле үнмези, арагалаашкын, наркомания, кем-херек үүлгедиглериниң каш катап өскени немешкен. Кысказы-биле чугаалаарга, хамык бар-чок бурууну, шамны чаңгыс кижиниң кырынче чууй каапкан. Буруудадышкыннарны хей кезин чөп болбайн аан, ынчалза-даа «Ында мээң буруу база бар» деп эрге-дужаал эдилээн эргеткендерден кым-даа миннип чугаалаваан. Чааскаан ол хире аар шамны та канчал шыдажып эрткен киж. Биске, Тывага, база «Өшкөн дээш от орну артай баспас, өлгөн дээш адыг бажы артавас» деп өбелериниң мергенин уттуп алганнар чурттуң баштайгы Президентизиниң адын карартыр, республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезинде хожудаашкыннары ооң ады-биле холбаар дээн оралдажышкыннары кылып турганын чажырып канчаар. Киж бодаарга, чогу-м-на Тываның чону бо делгем сеткилдиг орус кижиге кымдан артык онза хүндүкелин көргүзөр болгу дег.

1994 чылдың июнь 15. Чурт-тун, күрүнениң бирги удуртукчузу Б.Н. Ельцин Тывага албан езузу-биле кээр дей берген. Ону уткуур, белеткенер дээш улус-чон хөлзеп, дүймөп-ле турган. Ынчанмай канчаар, күрүнениң баштыңы киж хүн-нүң-даңнын эжик-хаалга кангырадып кээп турган эвес, ындыг уткулга-хүндүлелдин арга-дуржулгазын уттундурган турганы-даа чөп. Уттундурган деп олурарым чылдагаанныг. Бир шагда, 1964 чылдың октябрь 9-та, Тываның ССРЭ-ниң хүрээленинге бактаап киргениниң 20 чыл оюнга тураскаадып база республиканың көдээ ажил-агый адырынга чедип алган бедик көргүзүглер дээш Тыва АССР-ни Ленин ордени-биле шаңнаан. Ону тыпсырын езулалынга Москвадан бир улуг дарга кээп турган дээр чораан. Архив материалдарын касканнаар чүве болза, ук дарганың атысы тодарап келири чугаажок. А 1972 чылдың декабрь 29-та ССРЭ-ни үндезилээниниң 50 чылдаан оюнда республиканы Улустарның найыралы орден-биле шаңнаан. Ону тыпсыры-биле Тывага соок кыжын ССРЭ-ниң Сайыттар Чөвүлелиниң Даргазының бирги оралакчызы, СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнү Дмитрий Степанович Полянский моорлап кээп чораан. Ол-ла-дыр. Улуг даргаларны уткуур арга-дуржулгавыс.

Ынчалзажок Тываны хүндүлээчел аажы-чаңгың девискээри деп анаа эвес адаар-ла болгай. Чагытай хөлге шайлалгага

Ельцинниң мурнунга Танды кожууннуң ынчаардагы чагырга даргазы Б.К. Балчий-оол орус пляска теп, «Борис Николаевич, я тоже Борис» деп хөктөп-даа тургаш болза база «сүттен водканы канчаар кылырын көөр киж мен» дээш, бакылап, хөреңгизи чаа-ла дүжүп орган шуурууну «эзеңгизи дыңзый берген» даргавыс тө-чая тудар чазып, изиг буска ону чидиртип ал чазып-даа тургаш болза, соругдаан сорулгаларын Тываның

турганы кол сорулгазы-даа ол турган болгай. Ельцинниң №945 Чарлыны ачызында, моон соңгаар Тываның эр хиндиктиг кижилери — 55, а херээжен чону — 50 харлыында пенсияже чаларап үнер апарган. А ол үе-чадада Тывага эр кижиниң ортумак назыны — 58, а херээжен кижиниң — 62 хар турганын барымдаага алыр чүве болза, ук чарлыктын хүлээп алышкыны — тыва удуртулганың көскү чедишкени, харын-даа бичии тиилелге

даа чугаалавааны ол болур. «Калчаалыг 90 чылдар» деп адаарывыс берге үеде пенсия назыны безин чедир чурттавайн чонга ол амыдыраарының кара чаңгыс аргазы, тын алыкчызы болуп, даартагы хүнге бүзүрелди оттурган. Ооң ачызында дараазында чылдарда Тывага ортумак назынын дурту чоорту узап келген. Ам безин, 2018 чылда чуртка пенсия реформазын чорутканының соонда, ооң ажык-дүжүүн көрүп, кежиин

көстүр. Ону Кремльдин кулары хап турда телевиденияны-бүрү каналдары биле көргүскеннер.

А ооң шала бетинде Б.Н. Ельцинниң чоруп турарының дугайы медеглелин кылган. Бо у Борис Николаевичиниң шырайы хөлүгүр, ажаанз байдалдыг, бир-ле таныт көзүлген. Бистиң мурну амыдыралдан, эрге-чагыраар чүгүндөн канчаа аажок могап-шылаан кижиган. Суфлерда сөзүглө уjur-утказын та билип, т. бейн олурары безин билдиринчалза-даа чугаа уламчтудум ооң үнүнүң аяны эскерилеңгизе бургузун минни чондан өршээл дилээн к. де ыяңгылыг хөөннер күш келген. Душкан-на киж чораан частырыгларын м. ол дээш буруузуңуп, өр дилеп шыдавас-ла болгай дидим чорук, уян сеткил, тайылбыр херек. Бо үш шы Ельцин бодундан тып шы кылган частырыгларын к. кижиге азы чылдагаан чууй каарын оралдашпаарысалганы чүмү-биле чаа чүктөп аркан.

Чиңгис-Хаанга хамаа тырып турар бир чугаа «Чаңгыс киж бодунуң чону өлүп болур, бүгү чон ча киж дээш өлбөс уjur Ооңу деп санап турары ч. ны Улуг хаанның чугаалаа чугаалаваанын билбес Бети дize «Моолдарның ч. төөгүзүндөн»-даа, Кыдатта «Юань-ши» деп чыл бижилден-даа, Делегей Силгикчи хоойлу-дүрүмнер чыны Ясадан-даа, билиглер чы. зы Биликтен-даа ону номчу таварышпаан мен. Ынча даа ону Ельцинге хамаа тыр чоп чугаалап болбас Шынап-ла, чону дээш «шы шаа-биле бүгү-ле чүүл кылып чораан», а үези кэ «эки тура-биле чоруп», улус ол дээш өлбөзүн дээш д. чудук болурун күзевээн ки ону хамаарыштырбайн, хамаарыштырар боор.

Ооң эрге-чагыргазының зинде демократияның чааларын, езулуг эскиттерин, ха болгаш чөптүг соңгулдала төдүзү-биле көрдүвүс, бүгү структураларына, федерал албан черлериниң удуртулгага чиңгине нацияның төлээ ажилдап, Тываның оол кыстары база хоомай эвес д. зин бадыткап, үре-түннел ажилдап чордулар. Кыск кезиндээнде-даа бол, Тыва бүгү күш структуралары Иштики херектер яамызын Кара-Сал, оон соонда С.С. Монгуш, Айыыл чок чоруу федералдыг албанының Т. Республикада Эргелелин Удумбара, республика пр. ратуразын А.П. Дамба-Хуу. Үндүрүг полициязын В.С. Чан. Каайлы черин А.А. Шаалы ба эвес диртип, баштап турду шуптузу генералдар.

Ельцинниң үези төне бер де, бир катап Кремль Администрациязынга ол дугайында ч. үнүп кээрге, ында улуг да «Ол дугайында дүш-түлге бе көөрүн бодаарын уттунтук моон соңгаар кажанда-даа ын чүве турбас, демократия төн дээн болчук. Че харын, ону канчаар деп бис, канчаарга ол дээрге көңүс өске төөгү, өске тоожулалга тема ышкажы

Арту ХЕРТ

1999 чылдың декабрь 31-де Россияның Президентизи Б.Н. Ельцинниң медеглели

Эргим россияжилер!

Бистиң төөгүстө хуулгазын сан-чугагайга чедир көңүс бичии үе арты. 2000 чыл дүжүп олур. Чаа чүс чыл, чаа муң чыл.

Бистиң аравыста киж бүрүзү бо сан-чугагайны бодунга хемчээй тудуп шаг болган болгай бис. Баштайгы дээрзинде чашкы шаавыста, ооң соонда улгады бергеш, 2000 чылда каш-ла харлыг турар ирги мен, авам каштапкан турарыл, ажы-төлүвүстүң хар-назыны ол үеге чедир каш апарыл деп даап бодаар турдүвүс. Бир шагда — ол хуулгазын Чаа чыл талыгырны талыгыры дег салындырар турду. Ам кээп, ол хүннүң дүжүп келгени бо-дур.

Эргим өңүктөр! Эргимнерим!

Бөгүн мен сөөлгү катап чаа чылдың байыр чедиришкенин силерге чедирип тур мен. Ынчалза-даа ол база дөгөрези эвес-тир. Бөгүн мен силерге сөөлгү катап Россияның Президентизи шынарлыг сөс чугаалап турарым бо.

Ыяк шиитпирлеп алдым.

Ол шиитпирни дыка-ла үр боданып, муңчулуп келдим. Бөгүн, чоруп бар чыдар чүс чылдың сөөлгү хүнүнде, халажылгаже чоруп тур мен.

«Ельцин кандыг-даа арга-хорганы ажылап тургаш, эрге-чагыргадан халбактанып арттар, ол ону кымга-даа берип өлбөс» деп көп чугааны хей удаа дыңнап келдим. Ол дээрге — шуут көк меге-дир.

Хамыктың ужуру өскезинде. Мен үргүлчү чугаалап келдим — Конституциядан чаңгыс-даа базым чандыр баспас мен деп. Конституцияда быжыгпаан хуусаалар Күрдумаже соңгулдалары таварыштыр эртер деп. Ынчаар болду-даа. Ол ышкаш Президентиниң соңгулдалары үе-шаанда — 2000 чылдың июньда эртерин күзээр мен. Ол болза, Россияга тоң чугула чүүл болур. Шак ынчаар бис Россияның бир Президентизинден дараазындаазынга, чаа соңгуттурганынга эрге-чагырганы эки тура-биле дамчыдарының чугула болуушкунун тургузар бис.

Ындыг болзажок мен өске шиитпирни хүлээп алдым. Мен чоруп тур мен. Көрдүнгөн хуусаадан эрте чоруп тур мен.

Меңээ ону кылыры эргежок чугула дээрзин угаап билдим. Россия чаа муң чылче чаа политиктерлиг, чаа угаап көрүүшкүнүг, дөңгөл-шыдалдыг, энергиялыг кижилер-биле кирер уjurлуг.

А бис, эрге-чагыргадан хей чылдарда туруп келген улус, чоруур уjurлуг бис.

Думаже соңгулдаларда политиктерниң чаа салгалы дээш улус-чоннуң кайы хире идегээшкенин болгаш бүзүрээшкенин соңгул турарын көргөш, мындыг чүүлдү билдим: амыдыралымын эң чугула үүлө-херээн бүдүрүп каан-дыр мен. Россия моон соңгаар кажанда-даа эрткен өйже эглип келбес. Моон соңгаар Россия кезээде чүглө бурунгаар шимчээр.

Мен төөгүнүң ала-чайгааргы бо чорулдазынга шаптыктавас уjurлуг мен. Кажан чуртта Президент болурунга төлөптүг болгаш россияжи бүрүзүнүң келир өйгү идегелдери херек кырында холбашкан киж бар турда, чартык чыл дургузунда эрге-чагыргадан туттунган ажыым чүл? Чүгө мен аңаа шаптыктаар уjurлуг киж мен? Чартык

чылды манаан ажы чүл? Чок, ол меңээ канчап-даа таарышпас! Ол мээң мөзү-бүдүжүмгө дүүшпес чүүл-дүр!

Бөгүн, мээң амыдыралымда онза чугула хүнде, биезизинден шала хей амы-хуунуң сөстөрүн чугаалаксап тур мен.

Силерден өршээл дилеп тур мен.

Бистиң силер-биле күзөлдөүрүстүң дыка хөйүнүң боттанмааны дээш. Биске белен, бөдүүн ышкаш көзүлгөн чүүлдер херек кырында хөлчөк муңчулуушкунуң аар-берге болган. Чаңгыс чүткүдүг-биле, чаңгыс дап беришкени-биле хөлүгүр куу, турнугуушкунуң, тоталитарлыг эрги шагдан чырык, бай-шыдалдыг, депшилгелиг келир үеже ажыр шурай бээр бис дээрзинге ал-ла сеткили-биле бүзүрөп чораан кижилерниң чамдык идегелдерин шынзыдып шыдавааным дээш өршээл дилеп тур мен. Бодум безин аңаа бүзүрөп чордум. Чаңгыс-ла шурадыг, чүткүдүг-биле хамык-ла чүүлдер ажып эртине бээр ышкаш салындырган.

Чаңгыс чүткүдүг-биле дээнивис болдунмай барды. Мен эмин эрттир кенен сеткип чораан болган мен. Бир кезек черлерде чидиг айтырыглар хөлүн эрттир нарын болган. Частырыг-алдагдарга, чедимче чок чүүлдерге таваржы-таваржы бурунгаар чүткүп чордувус. Ол нарын үеде дыка хей кижилер улуг бергедээшкенин чүктөп эрткеннер.

Силерниң билген турарыңарны күзээр-дир мен. Ону мен кажанда-даа чугаалавайн чораан мен. Бөгүн ону чугаалаары меңээ чугула апарды. Силерниң киж бүрүзүнүң аарышкызы меңээ, мээң чүрээмге аарышкы болуп чаңгыланып чорду. Кижилерниң амыдырал-чуртталгазы хензиг-бичии-даа бол экижизин, чиңгезин дээш чүңү кылза экил деп бодап сиңген уйгу чок дүннер, муңчулуглуг сагышсырал. Оон чугула сорулга меңээ турбаан.

Чоруп тур мен. Шыдаар шаам-биле бүгү-ле чүүлдерни кылдым. Кадыкшылым байдалы-биле-даа эвес, а каттыжып, чыылган айтырыгларның аагы-биле. Чаа салгалдың, амыдыралга хөйүн кылып, ону экижидип шыдаар кижилерниң чаа салгалының ээлчээ чедип келди.

Конституцияга дүүштүр халажып чоруп тура, Россияның Президентизиниң албан-хүлээлгелерин Чазактың Даргазы Владимир Владимирович Путинге онаарының дугайында Чарлыкка ат салдым. Конституцияга дүүштүр ол үш айның дургузунда күрүнениң баштыңы болур. А үш ай эрткенде, база-ла Россияның баштыңы болур. Президентизиниң соңгулдалары болуп эртер.

Мен кажан-кезээде россияжилерниң кайгамчык мерген угаанынга бүзүрээр киж мен. Ынчангаш 2000 чылдың марттың төңчүзүндө кандыг шилилгени кылырыңарга чигинмес мен.

Байырлажып чоруп тура, силерниң киж бүрүзүңгө аас-кежиктиг болунар деп чугаалаксап тур мен. Силер аас-кежикке төлөптүг силер. Силер аас-кежикке, амыр-тайбыңга чүүден артык төлөптүг силер.

Чаа чыл-биле! Чаа чүс чыл-биле, мээң эргим-нерим!

Президентизи Ш.Д. Ооржак баштаан тыва тала чедип алган. Дүүн чаа-ла Кызылдың аэропортунга №1 бортан дүжүп олур, «Силериниң изиг-ле-дир» деп элдээртип турган даргавыс бөгүн, июнь 16-да, Коңгар-оолдун хөөмей-сыгыдындан, тыва шимениң девиинден аксы-сөзү чымчап, холу боштунуп, Тываны Кыдыкы Соңгу чүктүн районнарынга болгаш аңаа деңнестирген черлерге хамаарыштарының дугайында чарлыкка доп-дораан адын салып берипкен. Чогумна тыва удуртулганың күзеп

болган болбайн аан. А аңаа немей Национал музейниң болгаш өске-даа тудуг объектилериниң акшаландырышкыны, экиргек даргавыстың сөңнээни ЯК-42 деп самолет, механизатор Мөңгө-Доржуга тывысканы комбайн, 21 кижиге «Россияның алдарлыг артизи» деп ат Президентиниң Тывага келишкениниң бетинде баш удур дугуржуп, чөпшээр-режилгени эрткен ажил-хемчеглерден дашкаар кире берген чүүлдер-дир.

№945 Чарлыктын Тываның чонунга уjur-дузазы улуг болган деп чугаалаар болза, чүңү-

четтирип чор бис. Ол болза Б.Н. Ельцинниң биске арттырып каан буяны, сөөлгү бөлээ-дир.

1999 чылдың декабрь 31. Россияның амгы төөгүзүндө туруп көрбээн болуушкуннар ол хүн болган — ооң чурттакчыларына чурттуң Президентизи ийи удаа чүве чугаалаан. Күрүне баштыңызының россиячонга Чаа чыл-биле байыр чедиришкени биле ооң албан-дужаалдан халажып чоруп турарының дугайында медеглели. Баштайгызын шагдала тырттырып, белеткөп алганы илдең — ында Президент силиг, чараш болгаш өөрүшкү-хөглүг

Сонуургактарга

РЕСПУБЛИКА ОРДЕНИНИНҢ ТӨӨГҮЗҮ
БОЛГАШ УЖУРАЛДАРЫ

1936 чылдың үлегер-майы.

1941 чылдың үлегер-майы.

лары-биле чүгле ТАРН ТК-ның Чиңгине секретары С.К. Тока болгаш оон чоок хүрээлелинге тывыскан. 1936 чылдың үлегер-майының ТАР Республика ордени-биле ийи катап шаңнаткан С.К. Токаның бодунга 1 болгаш 2 дугаарлыг чаа майыктың орденнерин тывыскан. Орнаашкынны Токаның бадылгалыг кадайы, ынчан ТАР Биче Хуралының Президиумунуң Даргазы турган Хертек Анчымааның удуртулгазы-биле чоруткан.

1941 чылдың үлегер-майының ТАР Республика ордени-биле баштайгы шаңнаашкынны 1941 чылдың август 12-де, а сөөлгүзүн – 1944 чылдың сентябрь 26-да ТАР Биче Хуралының Президиумунуң Чарлыы-биле чоруткан. Бо үе кезиндээнде Тываның чазаа шаңнаашкыннар дугайында 17 чарлыкты үндүрген, оларга дүүштүр 105 кижилер ТАР Республика ордениниң эдилекчилери болган. Оон иштинде – ТАР-ның делегациязы фронтка белек чедирип чоруур үеде Кызыл Шеригниң 33 анаа дайынчызын, командирлерин болгаш политажылдакчыларын шаңнаан.

Тываның дээди шаңнаалын ийи шериг кезээ боттарының туктарынга кадаан: Тываның араттың революстуг шериниң Мурнуку полугу болгаш тыва эки турачылардан хевирлеттинген 1-ги кавалерийжи эскадрон. Ук эскадрон 8-ки Ровножу кавалерийжи дивизияның 31-ги Кубань-Кара далай полугунуң составына кирип турган. Немец-фашист эжелекчилер-биле 1943-1944 чылдарның кыжынында тулчуушкуннар эскадрон онза шылга-раан.

РСФСР-ниң хүрээлелинге ТАР-ны автономну область эрге-байдалдыг хүлээп алганының соонда, ССРЭ-ниң Дээди Советиниң 1945 чылдың август 16-да доктаалы-биле Тываның ордени-биле шаңналдарны база оларны ССРЭ-ниң өске хавыялары-биле бир деңге эдилээр эргени албан езузу-биле бадыткаан. ТАР-ның Республика ордениниң эдилекчилеринге чиигелделерни болгаш артыкшылдыг эргелерни (демир-орук транспортунга халас чоруур эргеден аңгыда, чүге дизе республикага демир-орук кажан-даа турбаан) тараткан. Тыва Арат Республиканың орденнери-биле шаңнаткан бүгү кижилерге Гознактың типографиязынга 1945 чылда парлаан тускай орден шынзылгаларын тывыскан.

Амгы үеде Россия Федерациязының болгаш ХКД-ниң өске-даа чурттарының музейлеринде, хуу кижилерниң коллекцияларында 1941 чылдың үлегер-майының 30 хире ТАР Республика ордени бар. Бо орденниң 1936 чылдагы үлегер-майы каш-ла кезек арткан. Оон ындыг болганының ужуру кол нуруузуна ТАР-ның удуртулгазының шиитпиринде. Бирээде, тывыспаан болгаш эрги майыктың орденнерин чаа майыктыңга орнап турар үеде ТАР Биче Хуралының Президиумунга эгиткен орденнерни эзилдирер деп доктаатканында. Бо одуругларның авторларының сан-медээзи-биле алырга, янзы-бүрү чылдагааннарның ужуру 27 кижилер бодунуң эрги майыктың Республика орденин орнап албаан болуп турар база бир дөрт орденни ТАР-ның шаңналдар килдизинге «төөгү» дээш арттырган. 1966 чылда 1936 чылдың үлегер-майының ТАР-ның Республика ордениниң 222 дес-дараа дугаарлыг бир орденни ССРЭ-ниң Күрүнениң Төөгү музейинге шыгжаары-биле дамчыткан.

А.Куценконуң, Ю.Смирновтун «Ордена Советских республик» деп, 1996 чылда үнген номундан алган.

Онза шылгараан хамаатылар-ны шаңнаары-биле боттун орденнерлиг болур күзелин Тыва Арат Республика 1930 чылдарның эгезинде медеглээн. Москваже К.Е. Ворошиловтун адынга ук идеяны деткирин дилээн бижикти чоргускан турган.

К.Е. Ворошиловтан чүүлдүгүзүнген ыы келген соонда, чазактың тускай комиссиязын тургускан, оон составында республиканың Камгалал яамы-ның Шериг эргелелиниң начальниги Чиңгиз, Тываның Араттың Шериниң иандылакчызы Мандал-оол бол-ш Профэвилелдерниң республика үлелиниң даргазы Шагдыр-Сүрүң өгөн. Ук комиссияның ажылының нели болза, ТАР-ның Биче Хуралының алгаш Сайыттар Чөвүлелиниң ТАР-н орденнериниң дугайында ниити дүмүнү база ону 1932 чылдың июнь-тен тура күштүг болдуруп кириерин дылаарының дугайында доктаалы-ган.

Хүлээп алдынган доктаалдың эзизин-майы кылдыр 1928 чылдың 7-де «ССР Эвилелиниң орденнерниң айында ниити дүмүнү» үлегерлеп-ан. «Кызыл Тук» орденин тайбың-гаш дайын-чаа үезинде чуртту кам-аар херекке онза ачы-хавыязызы-ш чамдык хамаатыларга, Тываның аттың Шериниң шериг кезектерин-коллективтерге, албан черлеринге, үрүлгелерге болгаш хөй-ниити орга-низацияларынга, а «Күш-ажылчы Кызыл» орденин – «социалистиг тургузугга-хавыязызы дээш» тыпсыры көрдүнүп-ган.

Ынчалзажок тыва хамаатыларны деннер-биле шаңнаар идеяны ниити-биле деткип-даа турза, мында чугаа РЭ-ниң шаңналдарының дугайында-ул турарын Ворошилов даап безин-дабайн турган. Кажан ТАР-ның Чазаа РЭ-ниң Төп Күүсекчи Комитединиң эздидиумунга «тыва маадырларга»-ысыры-биле 28 Кызыл Тук орденин-ылче чорудуп бээриниң дугайында-ег кириерге, совет тала ук дилегни-дырарындан ойталаан.

Тыва чазакка харыыда ССРЭ-ниң ор-дери-биле шаңнаар эрге чүгле совет-актың онза баш миннир тускай эргези-дээрзин дыңнадып, оон орнунга ТАР-у шылгаралдың, Тываның онзагай-аларын көргүзүп турар, демдектерин-узанының дугайында сагыш човаар-за эки-дир деп сүмелээн.

Боттун шаңналдар системазын тур-ры – шүүттүг болгаш далаш эвес-эк. ССР Эвилелиниң Төп Күүсекчи-итединиң Президиумундан ойталаан-икти алгаш, ТАР-ның удуртулгазы-зыл Шеригниң үлегеринге дүгжүп-ир» орден-хавыяаны ССРЭ-ге ча-езугаар кылдыртыр оралдажыгны-ан. Бо айтырыг талазы-биле удур-ир чагаалажылганы Тыва Арат-убликаның Москвада элчин черин-чыштыр чоруткан. 1932 чылдың-да ТАР-ның ССРЭ-де элчини Седип-Танов бодунуң чазаланга элчеглиг-надында мынчаар бижээн: «Кызыл-игниң үлегер-чижээ-биле орден-и кылдыртырын дүргедедирин ди-болгай силер. Биске ол бодаалдан-лаарын сүмеледилер, чүге дизе-иң орденнер совет орденнерниң-ызызынга-даа демей болбас ужур-Мооң-биле холбаштыр 14 орденниң-ктарын чоргузуп олур мен, оларның-е чаңгызын шилип алгаш, бодунуу-зде ажилдаарын айыткан чүве».

Эде ажилдалга барык үш чыл улам-зан. Чүгле 1935 чылдың март 17-де-ның Биче Хуралының Президиуму-ублика орденин үндезилээриниң-йында Чарлыкты хүлээп алган. Езуугаар ук орденни «Национал-скаалга ачы-хавыязы-дээш»-деп-арын доктааткан. Ол-ла чылдың-да орденниң төлөвилел-дөзөвилел

чуруунче сөөлгү өскерлишкиннерни-кирген. Ону ТАРН ТК-га болгаш ТАР-Биче Хуралының Президиумунга бады-лаан соонда, төлөвилелди демир-деске-шуткуп кылыры-биле Ленинградтың Ак-ша-чоос кылыр черинче чоргускан.

1936 чылдың июнь 4-те тыва орденниң-баштайгы 20 кезээн Ленинградтан ТАР-ның элчин черинге дамчыткан. 1936-чылдың төнчүзүнге чедир чагыткан 250-демдектиң дөгережи Тывага чедип келген. Ол «ТАР-ның Республиктың Ордени» деп-төнчү атты алган.

1936 чылдың үлегер-майының ТАР Республика ордени болза, узун-назылаашкынны илередип турар ийи-каятталчак алдын-биле чайырлаан-демдектерлиг онза төгөрүк халып-болур. Устунде кезээнде – Тыва Арат-Республиканың күрүнө сүлдөзи, адаан-да – «Бүгү делегейниң пролетарлары-болгаш Чөөн чүктүң тарлаткан араттары, каттыжыңар!» деп тыва дылда бижимел-диг. Орденниң контурун баалыңыг кызыл-кожаалар-биле хаажылаан. Орденниң-артынче көрүнгөн арнында дугурулгуг-быжыгпал болгаш дес-дараа дугаары бар. Республика орденин мөңгүндөн кылган.

ТАР-ның Республика ордени-биле-шаңнаарының баштайгы езулалын Тыва-Арат Республиканың тургустунганындан-бээр 15 чылдаанынга тураскаадып чо-руткан. 1935 чылдың июль 31-де «тыва-чоннуң иштикиниң болгаш даштыкының-дайзыннарныга удур демиселинге ачы-хавыязы, партизан отрядтарны удурт-каны, ТАР-ның намын болгаш чазан-долгандыр арат массаларны эвилел-дээни, чурттуң улус ажил-агыының-болгаш культурулгуг тургузуушкунунга-удуртулга дээш республиканың дээди-хавыязы-биле 7 кижини шаңнаан. Совет-Эвилелинге кылган орденнерниң баш-тайгы тыпсышкыны бир чыл эрткенде, 1936 чылдың июль 7-де, эрткен. Ол үе-ге чедир ТАР Республика ордени-биле

шаңнатканнарның ниити саны 21 кижилер-четкен.

1936 чылдың үлегер-майының ТАР Республика ордени-биле шупту 90-кижи база 4 организация шаңнаткан. Алды кижилер ол хавыяа-биле ийи катап-шаңнаткан.

1940 чылда ТАР-ның күрүнө сүлдө-зиниң чаа чуруун бадылааны-биле-Республика ордениниң даштыкы хевир-ин өскертириниң дугайында шиитпир-хүлээп алдынган. Бо шаңналдың Дүрүмүн-болгаш Эрге-байдалын 1943 чылдың-ян-варьда ТАР Биче Хуралының Президиуму-хүлээп алган. Ындыг болзажок чогуу чаа-орденнер-биле шаңнаашкын оон эрте-ле-эргелей берген турган.

1941 чылдың чайынында Ленинград-тың Акша-чоос кылыр чери ТАР-ның-чазаның чагызы-биле чаа үлегер-майыктың 200 кезек Республика орденин-кылган. Тываның дээди хавыязының-хевир-дүрүзү элээн өскерилген: кызыл-тук, беш-адыр сылдыс, кадыр болгаш-маска чаа орден демдээниң кол чүүлдери-апарган. Пролетаржы девизти тукта-лозуң хевирлиг арттырган, а орденниң-адаккы кезээниң ак фонунда тыва дыл-да база бир «Республиктың Ордени»-деп бижимел көстүп келген. Оон аңгыда-орденниң төвүнде маңадып бар чо-руур аъттыг араттың уг-шии сыр дедир-өскерилген. Ол үеде ук барымдааны-мынчаар тайылбырлап турган: биезде-чурукта аъттыг арат оң шигже – Моолдун-талазынче халдып орган болза, а ам ол-солагай талазынче – Россияның уунче-халдып олурар.

Чаа орден демдектериниң дугаар-лаашкын учедун баш бурунгаар боттан-дырган. ТАР-ның эрги майыктың Респу-блика орденин чаа үлегер-майыктың-хавыязынга орнап, солуп турда, эрги-дес-дараа дугаарлаашкынын кадага-лап арттырбаан. 1941 чылдың үлегер-майының орденнерин эргиде дугаар-

XX чүс чылдың уржуктуг дайын-нарының бирээзи – Афган дайыны. 1979 чылдан 1989 чылдың февраль 15-ке чедир ол дайынга Совет Эвилелиниң 15 муң дайынчылары өлүрткен, 53 кижилер балыгланып, чамдыктары бүгү назынында бер-тик-межел болуп артып калган. Совет шериглерни Афганистандан үндүргөндөн бээр 30 чыл эрткен-даа болза, ол дугайын кажан-даа ут-пайн, сактып, оларның маадырлыг чоруун мөңгөжидип, салгалдарга дамчыдары бистиң хүлээлгевис.

Афган дайынынга 414 тыва оолдар шериг албан-хүлээлгезин эрттиргенер. Тываның аңгы-аңгы кожууннарынга, хоорайларынга школаны дооскаш, хып дээн чалыы назынында шериг албан-хүлээлгезин эрттирип чораан оолдарының 12-зи Афганистан деп хары черге амы-тынындан чарылгаш, ээл келбээннер. Оларның аразындан Эрзин чурттуг Валерий Серээдар биле Артур Норбуга чырыткылыг сактышкынның болгаш чоргааралдың демдээ кылдыр чаңгыс чер-чурттуглары төрзэн черинге "Дайынчы алдар" тураскаалында аттарын мөңгөжиткен.

ДАҢГЫРААНГА ШЫНЧЫ БОЛГАН

Валера бичиизинде-ле спорттуң янзы-бүрү хевирлеринге ынак, ылаңгыя хоккей ойнаарына, конькилээринге улуг хандыкшылдыг турган. Эрзин хемниң дожу эки быжыкпаанда-ла эш-өөрү-биле

ону арыглап алгаш ойнап кириптер-лер. Оларның аразында улуг акылары Маадыр-оол Самдан, Игорь Ламажап, Салчак Кара-оол, Анатолий Сарыган дээш өскелер-даа оолдарны хөккее өөретпишаан, кады ойнаар турганнар. Кажан акылары Кызылче маргылдаа чоруптарга, дыка адааргаарлар. "Улгады бергеш бис база Кызылга барып маргылдаага киржир бис" деп күзээр чораан. Бичи Валераның күзели бүтпээни, төрзэн хеминиң дожунга ойнаар аас-кежиин оскунганын бодап кээрге-ле кээргенчиг.

Валерий Мөңгүн-оолович Серээдар 1964 чылдың октябрь 8-те Эрзин кожуунуң Эрзин суурга 5 ажит-төлдүг Серээдарларның өг-бүлезинге төрүттүнген. Ачазы Мөңгүн-оол Севээнович бек мергежилдин чолочаачы-механиги. Ол дыка хей чылдарның дургузунда Эрзинниң харылзаа белдиринге, кожууннар аразының механизастаттынган тудуг участогунга, арга-арыг ажил-агынынга чолочаачылап, механиктеп ажилдап чораан. Авазы Альбина Чамыяновна бухгалтер эртемниг, Новосибирск хоорайның садыг кооперация институтун дооскан. Эрзинниң хереглекчилер ниитилелинге, кожуунуң саң-хөө килдизинге, үндүрүг инспекциязынга ажилдап чораан шыырак бухгалтерлерниң бирээзи, күш-ажылдың хоочуну, хей-хей шаңнал-макталдарның эдилекчизи.

Ачазы чолочаачы кижилер болгаш, Валера техникага улуг сонургалдыг чораан. Ачазы ону машина, трактор, мотоцикл башкарып билер кылдыр өөредип каан. Ол Эрзин ортумак школазын дооскаш, Сарыг-Септин ДОСААФ школазынга чолочаачы мергежилге өөренип алган.

1982 чылдың май айда төрзэн Эрзин суурундан эр кижиниң ыдыктыг хүлээлгезин күүседире-биле шеригже

"Маадырлар аравыста" мөөрейге

ЭРЗИН ЧОНУ ЧЕРЛЕ УТПАС...

аыттаныпкан. Шериг албан хүлээлгезин күүседире ооң изиг күзели турган, ынчалза-даа ол дайынга киржир дугайында бодаваан-даа. Ачазының мунуп турган машиналарының кабиназынга опуруп-каш, арга-арыг ажилдакчылары-биле тайга-сын кезип, өскөн-төрзэн чериниң кайгамчыктыг чурумалын көрүп, эш-өөрү-биле ынак Эрзин хеминге эштип, кыжын дожунга ойнавазын, ону катап кажан-даа көрбөзүн ол ынчан каяа билер ийик.

Афганистанга тургаш, өскөн-төрзэн черин, ада-иезин, эш-өөрүн бодап сактып турганы, ооң ында-хааа бижээн чагааларының сөстөрүндө көстүп турар. Ол үеде Афган дайынынга совет шериглерниң киржилгези чажыт болганы-биле ол дугайын чагаага-даа бижип болбас. Валерий даңгыраанга шынчы болган, дайын дугайын база кайда, канчаар шериг эрттирип турарын ада-иезинге биживээн-даа.

Афган черге өскөн-төрзэн Эрзин суурдан чаңгыс чер-чурттуу Артур Норбу-биле кады чаңгыс шериг кезээнге албан-хүлээлгезин эрттиргенер. Валераның бир-ле чагаазында "Авай, менче дыка сагыш салбаңар. Бистер мында Артур-биле ийилзэн чаңгыс иениң төлдери ышкаш, чаңгыс омааш-биле, чаңгыс тавактан чөмөнүп тур бис..." өске бир чагаазында "... өөренир бодап турар, ынча дээрзе дуңмаларның хөйүн, оларны азырашпас болза ийи кижилер чөмөтүгүр силер. Ачамга чугаалап көр, машинадан чугаалажып турар кылдыр. Сельхозтехника ажиттынган дээр чорду, орта барып ажилдаар мен..." деп бижээн.

Ол 17 удаа дайынчы даалгаларга эрес-дидим киришкеш, бодунуң быжыг тура-соруктуун, эрес-дидимин көргүзүп, төрзэн чуртунче ээл кээрин шак, хүн бүрүзүнде бодап чораан. Ада-иезинге, чоок кижилеринге бижээн ховар чагааларына Тывада амыдыралды сонуургап, ээл чанып келгеш, аас-кежиктиг чурттаарына улуг бүзүрелдиг турган.

Валерий эң-не сөөлү 17 дугаар тулчушкунче үнгөш, чораан танкызынга минага часты берген. Ол машиназындан үңгөп үнүп келгеш, удурланыкчызынче боозу-биле адып эгелзэн. Боозунуң огу төне бээрге, танкызының артынга ыяк чаштынып алгаш, боозун катап октап турда, удурланыкчылар граната октаптарга, өлүмнүг черинче балыглаткан хайындан, маадырлыгы-биле мөчөөн.

Ол дугайында медээ 1984 чылдың июнь 11-де Серээдарларның өг-бүлезинге аяс хүнде чаңгыс дүшкен дег болган. Авазы ыт-даа чок, чүнү-даа канчаарга дыңнаваас-даа, көрбөс-даа байдалче кире бергеш, арай боорда оңгарлып келген. Ол хүн чүгүл ол өг-бүлөгө эвес, Эрзин суур чүмү-биле ырым, коргуушкун биле хараадалдың чалгынына алзыпкан.

ЭКИ ТУР МЕН, МАНАҢАР...

Артур 14 харлыг турда ачазы чок апарган. Ынчан дуңмалары Атцур 12 харлыг, ортун дуңмазы Арсений 9 харлыг, хеймери Алла 6 харлыг турган. Артурнуң ачазы оолдарын эр кижиниң кылыр ажилдарына өөредип каан. Кажан ол чок болурга, Артур «Ам авамның кол дузалакчызы-дыр мен. Өг-бүлевисте улуг эр кижилер мен болган-дыр мен» деп чүгүл бодап шыдаан эвес, херек кырында, шынап-ла, езулуг-ла эки эр болган... Бичи дуңмаларына аш-чемни кылып берип, одаар ыжын, хөмүрүн белеткеп, дуңмаларының болгаш бодунуң хепсынын чуурунга безин авазына дузалажып турган.

Артур Аракчаевич Норбу 1965 чылдың май 30-де Эрзин кожуунуң Эрзин суурга төрүттүнген. Ачазы Аракчаа Төөевич Эрзинниң ыяш ажил-агы чөмөтүгү ажилдап чораан. Чолочаачы мергежилдин тергиннериниң бирээзи, «10 чыл авария чок» деп хөрек демдээниң эдилекчизи, «КАИ-ниң хей-ниити инспектору» деп

шынзылгазын бодунга ап алган чоруур, орук чурумун үрөп, эпчок байдалдар тывылдырып болгу дег машина, тракторларны ак-кара өңнөр-биле алалап каан тускай херексели-биле доктаадып, сагындырып каар чораан. Ынчангаш чолочаачылар Хагар-Бацар деп баштак шолалыг, экииргек, дузааргак кижиден чүгүл сестир эвес, хүндүлээр турганнар. Авазы Чечена Сергеевна эге класстар башкызы. Башкы ажылын Нарын, Бай-Даг школаларындан эгелзеш, дараазында Эрзин ортумак шко-

лазынга хүндүлүг дыштанылгаже үнүгө чедир ажилдаан, Улус өөредилгезиниң тергини, Күш-ажылдың хоочуну.

Улуг оглу Артур школага өөренип тургаш, дуңмазы Атцур ийилзэ математикага шыырак өөренир турганнар. Боду чай чок, ажил кылып турган болза, дуңмазы Атцурну мээң онаалгам база кылывыт дээрзе, оозу акызының онаалгазын кылып каар турганын авазы сактып чугаалап орат.

Артур уран чогаалдар номчурунга ынак чораан. Удуур өрзелинге чыдыпкаш, номчуттунгаш, номундан адырылбастай бээр. Эштери даштын кий дээрзе: «Кылыр ажылым ам-даа хей» — деп чылдагааннапкаш, номун улаштыр номчуй-ла бээр. Эрзинде уругларның уран чүүл школазынга баян клазына өөренип, ачазының садып берген баянынга чүгүл нота-биле эвес, дыңнаан ырыларын чайгаар ойнай бээр, хөгжүмге чаянныг оол чораан.

Дыңнагыр, оожум, томаанныг, иштинге боданыр, перүксүмээр чаңныг болза-даа эрси кончуг оол чораанын кожолары, чаңгыс классчылары сактып чугаалаар. Ачазы улуг оглун бодундан тудавас машина башкарып кылдыр өөредип каан. «Амгы үениң хөлгези бо-дур. Айт мунуп билбеси дег, машина мунуп билбес кижилер эр эвес боор чүве» — деп, ачазы оолдарына чагып чораан. Ачазы чок апарганда «Москвич-412» маркалыг машиназын улуг оглу мунуп эгелзэн. Авазын, дуңмаларын олуртупкаш, Нарында ачазының төрелдеринге, көдээде кырган-авазына баар, хой кажаазының көржеңин хоораш, үндүр дажааш, оваалап бээр турганнар. Эштери «Биске машина, мотоциклди башкарып Артур өөреткен» дижир.

Школаны дооскаш, Кызыл хоорайга профессионал-техниктиг училищеге өөренип турда, шеригже кыйгырткан. Шериг албанын Туркменияның Ашхабад хоорайга эрттирип эгелеп турда, Узбекистанныкы кызыгаарында Термез хоорайга Афганистанче чорудары-биле белеткеп эгелзэн.

Баштайгы үеде Афганистанче окчепсек сөөртүп турган, оон ээл кээрге, дайынга өлүрткен совет шериглерниң демир хааржактарга кавайлап каан мага-бодун сөөртүп алгаш келир. Бичиинден угаанныг, бодамчалыг оол «Мени

база ынчаар-ла, өске эштерим сөөк ужурга таваржып болур» дээрзи, бодап-даа чораан чадавас. Ол-ла де кавайда эштерин улаштыр самолет биле төрзэн черлеринге чедирип тур Афган дайынынга совет шериглер киржип турганы чажыт болган ужуру бо болушкуннарны чагаага бижип хоруп каан турган. Ынчангаш ховар чагааларына «Эки тур мен, манаңа» деп-ле бижип каар турган.

Артур биле Валерий эжишкы Афганистанга бек-бек, кадыр сөз даглар аразында дайылдажып турган. Ол черлерге чүгүл вертолет ужул чө. Вертолеттар чамдыкта каш-даа хөккөпкө баар, аш-чеми-даа төне баштап-суксап-даа турганнар.

Артур 18 катап тулчушкунга киркен. Эрес-дидим, кашпагайы-биле галып турган. Ол удурланыкчылары гранатазы чазылганындан аар кемдэкини алган. Ону Афганистанныкы насылалы Кабул хоорайже апар чор самолетка орук ара чок болган. Ын бүдүн шериг кезээниң хөй кези өлүртүлгө эвээш-ле шериглер дириг артканнар.

Оглунуң чок болганының дугайы медээни Артурнуң авазына дыңнадыкка берге болган. Чүгө дизе Чечена Сергеевнаның черле чүрээ баг хөлээшкени аңаа таарышпас дээр билер болгаш, ол коргунчуг медээ аргажоктан-на дыңнаткан. Ону дыңна Артурнуң авазы угаанын оскунупкан.

«КЫЗЫЛ СЫЛДЫС» ОРДЕННЕРИ

Июнь 18-ти бүдүн Эрзин кожуу кажыыдал хүнү кылдыр чарлаан. Ул бичи чону дыка-ла хөй болган. Чө үндүрүп, баштайгы машина хөөрге чө турда, сөөлүгүлери безин суурдан шим үнмээн турган.

ОРДЕН КРАСНОЙ ЗВЕЗДЫ
учрежден для награждения
за большие заслуги в деле
обороны Союза ССР как
в военное, так и в мирное
время в обеспечении государственной
безопасности.

Бир чыл болганда Артур Аракчаевич Норбуну база Валерий Мөңгүн-оолович Серээдарны эрес-дидим маадырлыг чоруу дээш өлгөн соонда «Кызыл Сылдыс» орденнере-биле шаңнаан.

Афганистан дайынынга интернационалы хүлээлгезин күүседип турган мөчөөн маадырларның аттары-биле Эрзинниң Степная биле Полевая куду чупарын Серээдар Валерий база Нор Артур кудумчулары кылдыр эде адаан.

Афган дайынының эрес-дидим маадырларының дугайында чүүлду дозул тура, оларның чаңгыс чер-чурт Алдын-кыс Чамзыриновна Комбун шүлүүн киридивис.

Көдээ суурдан шеригдиве
Хөй-ле оолдар чоруп турган.
Аразындан ийи-ле оол
Аалынче дириг чанмаан.
Афган чоннуң херээ дээштиң
Амы-тынын аңаа өргээн.

Мөчү шыгжаан демир хааржа
Мөңгө чула болу берген.
Эргим ынак оолдарын
Эрзин чону черле утпас.
Чүрөктерниң ханызынга
Чүмү-биле шыгжап чоруур.

Оолдарның ыдык чөвээ,
Орук аксы тейжигеште.
Маадырларның турган бодун
Маны дашта сиилбээн чуруу –
Байлак Эрзин чуртун ээлеп,
Бараан харап органыг-дыр...

Алдынай АРАКЧАА (СОЯ)
Чуруктарны хууда архивтен алган

Башкы дугайында сөс

КАВКАЗ СЫНЫНДАН
БАЙ-ТАЙГА ЧЕДИР...

Ыраккы 1980 чылда чаа институт ооскан аныяк башкы мени Чөөн-емчик кожуунун Ийме ортума коллазынче ажилдадып чоруткан. Уурга четкеш, автобустан дүжүп элиримге-ле, «Орус дыл башкызы илер бе?» деп, бир улуг башкы утуп алган чүве. Школаның директору лдын-оол Содунамович Ондар-биле инчаар таныжып алган мен.

ртенинде кичээл эрттирип чедип римге, башкылар өрээлинге ол мени актив-биле таныштырган. "Силерниң ыныкчы башкылар бо-дур, Эмма Бо-вна Цаллагова дээр. Орус дыл болгаш ратура башкызы-дыр. Александра Шак-вна Монгуш – өөредилге эргелекчизи ас ол мээң кунчуум апаар деп ынчан нбилер ийик мен.ред.). Светлана Кара-вна Сарыглар – математика башкызы үнде ол Ийме чурттуг Олег Монгуш-өг-бүлө туткаш, бүгү назынында ол нуң кенни болуп арткан.ред.)" Школа нда бичии ийи аал чурттаар бажыңга гадып каан. Аныяк үш башкы бис: мен, матика башкызы Кара-ооловна база пасстар башкызы Елизавета Ооржак-

Эмма Борисовна Цаллагова.

тудентилеп тургаш, өөренип, ойнап, эл чоруп-ла турар сен, а башкылар деп бодал бажымга кирбей турганы ол ан, кичээлдер эрттиргеш, хилинчекте-гелзэн мен, институтка ужур эдертип п турганымның өртзэн ап эгеледим. ивс арга-дуржунгалыг Эмма Борисов-ес болза, та канчап башкылар турган мен. Кичээл планын айтып берип, удиктиг литература-биле чепсеглеп, нуң кичээлдеринче чалап, мээң кичээл-мге олуржуп, улуг сайгарылганы кылып эниниң түңнелинде кичээл эрттирерде чектенмес апарган мен. Э.Б. Цаллаго-вдыг-бир чүүлду тайылбырлай берген-ыка тодаргай. кижиниң бажынче ала-ар кирип турар. Ооң сөс-домааның, лаар аянының, өткүт үнүнүн артис-ин эскерген мен, ындыг болбас арга Эмма Владикавказтың Коста Хета-аттыг университетиниң филология пттединиң студентизи тургаш-ла, эй уран номчулгалар мөөрейлериниң кизи болуп чаңчыккан кижиге ышка-Ооң кадында ол боду шүлүкчү башкы . Башкылаашкының эге базымнарын ынга, өөреникчилер-биле харылзаа ынга, орус дылга чугаалажырынга өөреткен Эмма Борисовна-биле ол бээр чарылбас эжишклер апарган

гүн, январь 31-де, Эмма Борисовна гованың мугур харлап турар, юбилей-тү. Башкыга сеткилимниң ханызындан четтиришким илеретпишаан, «солунувусту дамчыштыр байыр ип, бо кайгамчык буянныг кижиниң нда бодалимны номчукчулар-биле р бодап ор мен. Ону мен деги эки билер аа ховар боор ийин.

Цаллагова Соңгу-Осетияның Ор-кидзе хоорайга 1949 чылдың январь өрүттүнген (ам болза Соңгу-Осетия-ның Владикавказка). Ачазы Борис аевич Цаллагов – адвокат. Авазы Андреевна музей ажилдакчызы чо-Акызы Георгий Борисович (Жора) – эр, Владикавказта чурттап чоруур. Ол лдуг. Эмmanın дунмазы Зарифа Бо-а филология эртемнериниң доктору, ссор, Москвада ажилдап-чурттап , ол бир оол, бир кыстыг.

плаговтарның өг-бүлөзи шапкын иң эринге бичии бажыңга чурттап . «Теректиң даажыңга таалап удуур бис. Теректи кежир улуг көвүргүнүң да, ооң иштинче кире бээр, эртер чер инаар кире бергеш, кырывыс-биле турар машина, трамвайларны, адаа-шапкын Теректи магадап көөр бис» жи. «Чаа районче көжүп, чагайжы-тунган квартира алганывыс соонда, инде Теректиң шимзэн-даажын сак-нелерде шыпшың боорга, удуп чадап мен» – деп, сактып чугаалаар. Ийи рунгаар чангаш келгеш, Эмма Борис-амык төрөл-дөргүлүнүң шуптузунга шканын, Владикавказтың улгадып, н кайгап ханмаан келди. Кезек када ы-ла Владикавказ, Осетиязы.

ага Э.Б. Цаллагова-биле кады 14 башкы келген. Оолдарны шеригже

дораан келдирти берген. «Алла Мешакова биле Галя Георгесованы Тожуже, мени Бай-Тайганың Кызыл-Даг чорудупкан» деп, ол сактып чугаалаар. Ол үеде Кызыл-Даг ор-тума коллазының директору Ким-оол Көк-оолович Сарыг-Донгак турган. Башкы мынча деп сактып чугаалаар: «Аныяк орус баш-кылар келген, хөөкүйлер от-көс-даа одап чорбаан, көдээ амыдыралды шуут билбес. Улуг класстың өөреникчи оолдары башкы-ларынга дузалажып турган: ыяш чарып, суг-лап, от одап. Суурнуң хөй-ниити ажилыңга башкылар ынчан аажок идепкейлиг киржир турган. Эмма Борисовнаның өөреникчилер-биле эл-чөп тып билерин эгезинден-не эскерген кижиге мен. Өөреникчилерниң со-нуургал, хүндүткелин дораан чаалап алган башкы-ла болгай».

Ынчан мен Тээли ортума коллазының 9-ку классчызы турган мен. Биске ол чылын физика башкызы Владимир Пахель деп аныяк башкы чедип келген (шынында ол пединституттун физика-математика фа-культетиниң 5-ки курсчузу болгаш, күрүне практиказы эрттирип чедип келген турганы ол ышкыжыл). Суурга чажыт чүве чыдар эвес, дораан билдинип кээр. Башкывыс эртенниң-не Кызыл-Дагдан чүгүрүп кээп турар апарганын мээң Хемчик кыдында чурттап турар эштерим эскерип каапкан. Кызыл-Дагда аныяк башкылар – орус кыс-тар ажилдап турар дээрзи база билдине берген.

Владимир Карлович дыка оожум-топтут, элчоксунуучал башкы. Ону ажиллап бис ылчыңнаар бис, башкының арны-бажы кыза бээр звейикпе. «Силерни эртенниң-не Кы-зыл-Дагдан чүгүрүп кежиң кээп турар дээр-дир, башкы?» деп шенедим-не. Шынап-ла, арны кыза хона бергеш, ол харыылады: «Ында мээң чаңгыс курсчуларым башкылап турар, уруглар. Спортчу кижиге меңээ мыа аразында халыыры чүү-даа эвес-тир ийин». Чүгүл ынчан башкывыс практикалап келген дээрзин билип алганывыс ол.

Бир катап, улуг-хүнде, Кызыл-Дагның аныяк башкылары Эмма Цаллагова, Па-хель башкының чаңгыс курсчулары Галина Кондратьева база Бай-Талга практика эртип турган Тамара Клягина олар хөмүр одап-одап, эртенге кири чылыг болзун деп бодааш, печказының үдүн дуглап алгаш удуп калган. Бурган авыралында, орай дүне Тээлиден халып келген Пахель башкы оларның эжин соктап чадап кааш, сенчи-зин тура тыртыпкаш кирип кээр, өрээл ишти көк ыш! Угаан-кут чок девидзэн башкы уругларны алгаш, кудумчуже үндүр дажы-лап, хар кырынче октагылаптарга, чөдүрүп-каккырып, кузуп, мүн-не дирлип келгеннер ышкыжыл. «Если б не Вовка, мы бы угорели. Это был наш второй день рождения» деп, Эмма Борисовна ам-даа ол дүннү сактып келгеш, чииртимнеп, бажын чаяр. «Мои тогашние ученики Сашка Ойду, Валерка (Окпан-оолович.ред.) Ооржак теперь стали знаменитыми людьми, я ими горжусь» деп орап башкызынга олары чаңгыс катап кээп ужурашпас-даа-дыр. Оода төрүттүнген хүнүнде, Чаа чылда, Март 8-те байыр че-дирип барза.

Эмма Борисовна Тывада ниитизи-биле 48 чыл чурттап турар. Барыын-ага Э.Б. Цаллагова-биле кады 14 Хемчиктиң Шекпээр, Эрзинниң Нарын,

Тес-Хемниң Берт-Даг школаларына баш-кылаан. Кызылдың башкы училищезин дооскан күш-культура башкызы Николай Даваевич Ондар-биле өг-бүлө туткаш, бүгү назыда кады чурттаан. Иймеге турувуста, Коля Хемчиктен бөдүүн сырткыыш-биле кедергей-даа улуг, 3-4 кил хире шортан тудуп эккелген. Үш-өг-бүлө үлөшкен бис. Балыктаарыңа дыка ынак кижиге, тергиин шыдыраачы, спортчу. Хүрешти бо-ла кады көөр турдус. Бичии уругларга аажок эп-тиг. Эживис Клара Бүрбүлдеевнаның оглу Адыгжының бичиизинде "нянялары" Эмма биле Коля чүве. Он чыл бурунгаар Колязы арааш чок апарган. Ам башкы чааскаан чурттап орап.

1985 чылда өг-бүлө Кызылче көжүп келген. «Исток» чечен чогаал каттыжыш-кынынга таныжып алганы коллегазы Галина Принцева ажил дилеп турган Эмма баш-кыны эдертип алгаш, Мария Андреевна Хадаханэге эккелген. Шылгалдалар үези болгаш, Хадаханэ башкы экзамен хүлээп ап орда, үндүр кыйгырып алганнар. Мария Андреевна ол дораан Эмма Борисовнаны кадрлар килдизинге эдертип келгеш, орус литература кафедрасынга ажилдаар ду-жаалды бижидип каан. Ынчалдыр шаанда Иймеге башкылап турда-ла, Эмманы дилеп, Светлана Владимировна Козлованың ол суурга чедип келгеш: «Кызылче ажилдап чедип кээп көрөм» дээн күзели бүткен. 20 ажыг чыл дургузунда Цаллагова баш-кы студентилер-биле ажилдап келген. Эмма Борисовна ажилдап турар үеде университеттиң студентилер театры дыка эки ажилдап турган. «Тыва» КТРК-ның удуртукчузу Андрей Иванович Чымба, Ак-Довурак хоорайның өөредилге эргелекчизи турган Вениамин Алексеевич Сүдөр-оол олар башкызының тургускан шиилеринге ойнап турган. Оон аңгыда «Мелодии ле-тящей птицы» деп баштайгы шүлүк номун башкы чырыкче үндүрген. Ында Тыва дуга-йында, Кызыл дугайында дыка хөй кайгам-чык чараш, сагыш-сеткилге дээштиг одуруг-ларлыг шүлүктөр кирген. Э.Б. Цаллагова «Филология эртемнериниң кандидады» эртем адын камгалап алган. Ол «РФ-тиң өөредилгезиниң тергини» хүндүлүг аттың эдилекчизи.

Бөгүнде кадыкшыл байдалы багай-даа болза, башкы чогаалчы, шүлүкчү адын сыкпайн, бижиттинип, хөй шүлүктөрү Ты-вага, тыва чонга, башкы эш-өөрүңге, ооң студентилери чораан аныяк башкыларга тураскаадып орап. Бүгү сагыш-сеткилинден бердинип ажилдап келген Тывазындан ооң чоруур хөңнү чок. Ынчалза-даа дөргүл-чорели чер-чуртунче чанып келирин не-геп турар болбайн канчаар. «Назы-харың улгаткан-дыр. Тывага бүгү назыныңны тураскааттын, оода сөөгүнүң төрзэн чериң-ге салгай сен, чанып кээп көр, бис база кыраан, сенче чедер харыывыс чок болгай» деп турарлар. Эмма Борисовна чаныксап орап дээрзин мен билер мен, ынчалза-даа Владикавказка чеде бергеш, каяа чурттаа-рыл? Ында чурттаар оран-савазы бар эвес. Төрелдер чанынга бе? Олар боттары ажи-төлү, унуттары-биле сыңмарлажып олурар болгай. Бо айтырыгны шиитпирлээр-биле чурттап олурар чаңгыс өрзөл бажыңын хуужудуп алырын кызыдып турар кижиге. Барык чыл чыгыны ону сүржүп чадап турар. Университеттиң ректордады бо айтырыгны шиитпирлелериптер боор деп идегеп орап. Айлар эртип-ле турар, а башкы манаа-шаан хевээр. Кандыг кончуг чаржынчыг чүве ийик. Ол-бо справкалар, хамык документи-лерни дужаап каан-дыр, ам та чүге ынча үр саададып турар чүве ийик. Улгады берген кижини хүндүлөп көрзе! Каш пенсия акша-биле бажың, чырык телевидин дөңгүп төлөп орап хоочун башкыга дуза херек. Эмма Борисовна бүгү назыда бодунун хире-шаа-биле чурттап келген, кымдан-даа диленир, дуза дилээр хөңнү чок, мени дөззэн (баш-тактандым). Шынап-ла, университеттен хуужудулганы шиитпирлээр дуза көргүспес болза, эдержип чоруур эштери бистер чогуур черлерге айтырыгны тургузар бо-дап тур бис. «Башкыларны уттуптар деп семевеңер...» дээн шүлүкчүнүң сөстөрүн сактып келиңер даан.

Бөгүн, башкының төрүттүнген хүнүнде, «Поэзия кежээзин» филфакка эрттирер деп турар. Ооң чараш шүлүктөрүн таалап дыңнаар бис. «Источкулар» Г. Принцева, Ю. Вотяков, Е. Антуфьев, В. Тутатчиков, А. Сапелкин, В. Каң-оол (Кызылга кирип би-жилге-биле дузалашкан өңнүү) дугайында Эмма Борисовнаның солун сактыышкына-рын дыңнаар бис.

Бодум хуумда энерел сеткилдиг мын-дыг онза эштиг болганымны аас-кежик деп үнелеп, өөрүп, чоргаарланып чор мен.

Светлана БАЛЧЫР.

Өвүрдөн медээлер

ЭКИ ЧАҢЧЫЛДЫ
ЭДЕРЕРИ-БИЛЕ

2019 чылды Өвүр ко-жуунда "Төрөл аймак чылы" кылдыр чарлаан.

Маңаа хамаарыштыр кожуун-да аңгы-аңгы хемчеглер эгелзэн. Чоокта чаа "Төрзэн черим, төрөл угум" деп эртем-шинчилел конфе-ренциязын Монгуш Доржу аттыг төп ном саңыңга эрттирген. Бо хемчегте кожуунуң хүндүткелдиг хоочуннарын чалаарга, сонуур-галды-биле чыгып келгеннер. Кожуунуң удуртукчу дарга-лары улуг назылыгларга байыр чедирип, олар-биле кел чыдар Шагаа-биле чолукшукан. Кон-ференцияга архивтен материал-дарга, эртемденнерниң шинчи-лелдеринге болгаш Тываның төөгүзүнге даянып «төгөрик стол-га» ажык чугааны кылган. Кожуун-да каш төрөл аймак барыл, олар кайы черлерге чурттап чорааныл, оларның ук-төөгүзү кымнарыл деп айтырылгарга улуг назылыг хоочуннар Сара Андреевна, Шыдыраа Дырышович, Иван Херелович, Валерий Минчей-оолович болгаш өскелер-даа сактыышкынарын чугаалаан. "Төрзэн черивиске, төрөл чону-вуска төлөптивис көргүззэли!" деп кыйгырыг-биле конференция ажилын дооскан.

Монгуштар, кыргыстар, тү-лүштер, донгактар, кууларлар, сааялар, саттар, ондарлар, сал-чактар дээш аңгы-аңгы өөр-өнер төрөл аймактар хөй-ле болгай. Бо чылды кожуунга «Төрөл ай-мак чылы» кылдыр чарлааны аныяк-эскенге ук-төөгүзүн танып билип алырынга дузалаар дээрзи чугаажок.

ШЕНЕЛДЕ БИЙИР

2019 чылдың январь 24-те кожуунуң Монгуш Доржу аттыг төп ном саңыңга чурт шинчилел килдизинге "Шенелде бийир" деп чогаал бөлгүмүнүң ажыдыыш-кыны болган. Аңаа чогаалга со-нуургалдыг, шүлүк бижиң, сагыш-сеткилин чараш сөңүн чонунга бараалгадыр күзөлдиг кижилер чыылган. Олар бөлгүмүнүң ажил планын бадылааш, удуртукчузу-га кожуунуң төп ном саңыңга чурт-шинчилел килдизиниң эр-гелекчизи Айлаң Айдың-оолду соңгуп алганнар.

Бистиң корр.

Хоочуннар

ТАНЦЫ-САМ
ШУУЖУП-ЛА ТУРГАН

Чаа чыл бүдүүзүнде Тыва Үндезин культура төвүнүн чанында ажилдап турар "Ак баштыгларның алдын үүжези" база "Хоочуннар" бөлүктөрүнүн кежигүннери дыштанылга кежээзин эрт-тиргеннер.

Солун дыштанылга кежээзин "Хоочуннар" бөлүүнүң даргазы, "Алдын волонтер" М.М. Шожукпан удуртуп башкарып эрттирген.

Аңаа Тываның Чазаандан, Тываның Херээженнер эвиле-линден төлээлер база делегей-ниң чеди бедиктеринге четкен, тыва альпинистерниң аразында чаңгыс кадын М.К. Кыргыс, Ты-вада волонтерлар даргазы В.Д. Кандан олар чыылганнары эки күзээшкннери, чылыг-чымчак сөстери-биле өөрткеннер.

Ол кежээ аш-чем делгелге-зи, шайлаашкын, "Каткы бажы каткан эвес" деп ыры, шүлүк, кожамыктар, хөглүг чугаалар мөөрейи, аттракционнар база танцы-сам шуужуп-ла турган. Кежээниң башкарыкчызы М.М. Шожукпан аш-чем мөөрейиниң тиилекчилеринге шаңналдарны болгаш өөрүп четтиришкннер-ни тывыскан.

Ол кежээниң киржикчилери хоочуннар үнер чаа чылда бот-боттарынга эки күзээшкннерни йөрзөп, сагыш-сеткилинге чырык таалалды ап, хөй-аады бедик тарааннар.

Валентина МАСПЫК-ООЛ,
хоочун башкы.

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

Бистиң хүндүлүг, эргим угбавыс, кунчуу-вус Тонаш Чингиновна (Тевелиг) ОНДАР (Күжүгет) бо хүннерде иезиниң иштинге чаяттынып төрүттүнгенинен бээр 90 харлап турар. Ол 1929 чылдың январь 30-де Хайыракан суурнуң кыштага ада-иезиниң ортун кызы болуп чаяттынган.

Угбавыс школаны дооскаш-ла, эртем-билигини чедип алган. Честевис Тайгир Нарамандыпович Ондар-биле 50 ажыг чыл кады чурттааш, 5 уруглуг, оларның-биле чеди өскүстери кады азырап өстүргеннер.

Уруг-дарыы эмчи, судья, малчын дээш шупту эртем-билиглиг. Бистер Сергей Шойгу кудумчузунга 50 ажыг чылдарның дургузунда кожа чурттап чордувус.

Амгы үеде угбавыс улуг уруу Лария, күдээзи Хүлер-оол Доржуевич Узун-Кууларлар-биле улуг-шыкта ажы-төлүңге дузалажып, каң кадык чурттап орат. Угбавыстың кады төрөөннери Бора-Булактың алдарлыг трактористери болгай. Юбилейин таварыштыр угбавыска кадык-шылды, узун назылаарын күзеп тур бис.

Чадаананың бажынайда

Чагаан харның эривезин.

Чараш кара угбавыстың

Сагыжывыстан ыравазын.

Дуңмалары Саяна Кыргысозна,
Дамба Сувановичиден.

ИЗВЕЩЕНИЕ

В администрацию Чаа-Хольского района поступило заявление от гр. Российской Федерации Намчыл Регины Алооловны о предоставлении земельного участка в аренду сроком на 20 (двадцать) лет из земель населенного пункта, индивидуального жилищного строительства, расположенного по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва, Чаа-Хольский район, с. Чаа-Холь, ул. Чигден Кыргыс, дом 3 общей площадью 1002 кв. м. с кадастровым № 17:14:0000000:207 (Постановление об утверждении схемы расположения земельного участка на кадастровом плане территории от 19.06.2017г №458)

Лицам, заинтересованным в предоставлении данного земельного участка, в течение тридцати дней со дня опубликования и размещения необходимо подать письменное заявление также для ознакомления со схемой расположения земельного участка по адресу: 668221, Республика Тыва, Чаа-Хольский район, с. Чаа-Холь, ул. Ленина 8, отдел по земельным и имущественным отношениям администрации Чаа-Хольского кожууна тел 8(394)43-2-12-18.

Дата окончания приема заявлений: 28.02.2019 г

Херээннер шимчээшкени

ШАЙЛААШКЫН-БИЛЕ ДООЗУЛГАН

Танды кожуунуң Успенка сумузуңуң көдээ ном саңында «Өг-бүлениң одаа» деп херээннер клубу ажылдап турар. Сумунуң бүгү херээннеринге бо клубтуң эжи кезээде ажык. Олар аңаа чыгып алгаш, аразында чажыттарын үлежир, арга-дуржулгазын, билиин солчур, делегейде болуп турар болушкуннарны, сөөлгү солун медээлерни сайгаржыр, ажыт-чажыт чок чугаалажыр чери болган.

Библиотеканың болгаш Херээннер чөвүлелиниң планы езугаар быжырган аш-чем кылыгларын кылырының мастер-класын II класстың кондитери Урана Тазооловна Монгуш эрттирген. Бо удаа үүрелчек торт быжыраарын эш-өөрүңге өөреткен. Клубтуң кежигүннери торт кылырын улуг сонуургал-биле өөренип, кады кылырынга киришкеннер. Амданныг, чаагай тортту шупту демниг кылганының түңнелинде өөредилгелиг чыыш шайлаашкын-биле доозулган.

Көдээ черде чурттап турар дыка хөй херээн чонга мындыг клубтар кыс эш-өөрү-биле харылзаа тудар, берге айтырыгларны үлежир, чаа ном сайгарылгазын кылыр, арга-дуржулгазын солчур чери болу берген.

Бистиң корр.

«Өг-бүлениң одаа» клубтуң кежигүннери.

Частың кайгамчык чылыг үези. Кызыл-Тайга баарында Чымчак-Белге мээң үргүлчү хой кадарар черим ол чүве. Бир часкы үени сактып келдим.

Ынчан эртеңи үеде өөр дуруялар-даа аалывыс кыры-биле ужул эрте бээр. Дээлден-даа удаатпаанда киштеп, аалывысты долгандыр дээски-нип чоруп турар. Бир болза өрге көрүп каан, бир болза чиптер хире бир-ле чүвени эскерип каан чадавас. Хой кадарып мунар шилги молдургам база белен. Ачам думчуундан шиштээш, бурундуктааш, кажаага баглап каан манап турар. Мен тараа өрөмөлөп чип алгаш, үнүп кээримге, ачам хойларны чаа-ла ажыдып каан, шупту хой, өшкү хөлгүү аажок шуужуп үнүп турлар.

Бир багай ийис анайларлыг арган өшкү арай сөөлзүредир үнүп олур. Сегергей, шыырак өшкүлөр ол багай өшкүнү көөр эвестер, бо-ла кажаада чыпшыр үзе берди. «Хайт-хойт!» — деп турумда-ла, арган өшкүнү алгыртыр эмгележи, оон-моон үзүп-ле турлар. Арай деп чарып кагдым. Оларны ачам база көрүп кааш, шыпкыштапты. Ол боор көрөм, чоп көгүп, көккө хөөредилер.

Хөлдүн аржаан дег арыг суун суксаан хой, өшкү барып ижип ап турар чүве-ле болгай. Хамнаарактың ырызын-даа дыңнап, чоогумда кадыр мээс-

Эмчилерниң кичээнгейинге

АҢГЫЛАП КӨРБЕС БОЛЗА...

те кадарчының ырлап чоруур шөлзөн чоргаар үнүн-даа таалап дыңнап, төрзөн черимниң часкы чылыг агаарын мага хандыр тынып, хөөкүй молдургамны база ойткарып алыин дээш, чанында терең ойттуг дөңгеликке 2 холун дужааш, салыптым. Элээди чылдарымда үргүлчү мал аразынга өскөн болгаш, мал-маганга дыка-ла ынак чораан мен. Оларның кандызын-даа эндевес мен: аарып-аржаанын, сырыңгылап баскыраанын-даа билип кааш эмнээр, дүрген сегидер аргазын тывар мен. Изиг дүжүп, чай шагда өшкү, хойну хынамчалыг көрүп турбас болза, кудуруунуң адаанче курт-чажыптар. Ол курттарның ызыраарына хөөкүй өшкү хараганнар аразынче кире халып чорааш, хойдан астыгып, аш бөрү-даа аксынче кире берип болур. Дүрген-не хөөкүй өшкүнү курттан адырар болза эки.

Чайның бир чылыг хүнүнде хойларым, шыкче, аалче кирип эгелзэн, көөрүмге, халчып кирип-ле турлар. Хойнуң сөөлүнче көрүптеримге, эжене бо ыйнаан, аш бөрү бир кара баштыг ак хоймунуң кудурук үстүндөн сегирип алган ыңай тыртып-ла чыдыр. Мен кусканнап-ла эгеледим, одун

кызаңнадыр дашка дашты хакпышаан алгыраарымга-даа тоовас, ам канчаар улуг даш алгаш, бөрүнү дажаптым. «Аа, өршээ!» бөрү хоймуну салыпты. Хойм арай бага-ай өөрүнүң соонче халып чорупту. Бөрү далаш чок, кудуруун мунуп алган менче ырланмышаан, чоога иштинче кирип бар чор.

«Өшкү чудаанын үзер» деп кижилерге хамаарыштыр база чугаалаар чүве. Кандыг-даа кижилерни көрүп чоруурга, чамдык улусту аажок ылгай көөр. Чижээ, эмчилер төрели чок, улуг аарыг кижини чуду-каралаар. Дарга төрелдиг улуска аажок, а бэдүүн улусту карак ажиттаар. Черле тываларда ындыг чаң бар, хөй акша-төгерикиг болгу дег улуска база чашпаалаар. Ийи арынның улустуң чон аразында бары хомуданчыг. Ол дээрже ак сеткилдиг эвес, кээргээчел эвес кижилер-дир. Улуг дарга төрелдерлиг азы идик-хөви шыырак, хол-будунда алдын-мөңгүнүг улуска чашпаалаар.

База бир чижек: эмнелгеге мээң улуг аарыг оглумну улузу эккелген, ол болза чүрек эмчилери, баштай эккээрже, ол кезээ хүлээп албаан. Аргажок тыныштаар, хилинчектенип чорааш чедип келген аарыг кижини

көрүп тура-ла, хүлээп албаан. Улуг аарыг оглум идегел-биле кээрже, «Чана бериңер, даарта кээр силер» дээн. Чүгээр апарган улусту үндүр бижээш, чүге чыттырып ап болбас турган деп. Эртенинде арай деп чедип кээрже, мүн-не чыттырып алган. Бир хонганда чеде бердим, кээргенчиг оглум менче көрүп чыдыр. Мен бажын, арнын суибадым, буттарын тудуп көөрүмге ыжык, «Канчап-ла сегиир ирги сен, мындаа-ла кээр чүвениң» дидим. Оглум чүнү-даа ыттавады. Кээргеп хорадаанымдан караам чажы тектүп бадып турду. Катап чангаш, изиг манчы эккеп бердим. Чаңгыс манчыны серээ-биле шанчып чиди, чем читтинмес дээрзин арай деп чугаалады. Өөнүң ээзи, уруу, мээң дуңмаларым чанынче чөлшээрел-биле кирерге, доп-дораан үндүр ойдадыр, оода уруун азы кайы-бир дуңмазын-даа чанынга бичии көржүп, аксынче чылыг шайдаа кудуп берип орган болза кандыг боор? ПИТ палатаның эмчизи шуут чөлшээрел-биле болду. Каржы-хажагай, аарыг кижилерни сеткилинден эмнэ-вес улустуң эмчи болган херээ чок деп бодаар мен. Ийи дугаар хүнүнде өкпезинден суг алган дээр чорду. Оон суг аптаргала, байдалы улам баксыраан. Тыныштаары кедерзэн. Тыныжым көңүс четпес-тир дээр-дир кернимге. Тыныштаарга,

тындырар кислороду-даа болган-дыр. Даартазында шакка 30 хире минута чет турда, дежурный эмчи дүдүз машиназы-биле республика эмнелгезинче алгаш чорда, тыныжы бачыдааш, чыгып турупкан. Ол-ла дораан чыгып туруптары билек моргче ки каапкан. Мен эмчи эвес мен чалза-даа орунга ийи шак чы эвес чүве бе, эмчи дүрүмү аан. Ынчан бодунуң эмч дыштанып чорупкан турганд чораан. Көөр дээш баарга берге аарыг кижиниң чаны сестра-даа, санитарка-даа боор чорду. Байдалы берге чыгыр чыгылыг-даа ыйна улугун кирип, чөлшээрээр-ган. Эмчилер чүгле дүшкө дер, дежурныйлап турар сес эмчи артар. Улуг аарыг киж херекке-даа албас. Субботу улуг-хүннерде кааптар чүве-аа. Хөөкүй оглум чугаалап-шыдавас, ынчангаш сагыш-килин дүвүредир бодап-ла чкан боор. Чугаалап шыдавазга мунчулуп, хөйну бодап, чажы-төлүн-даа көрүксеп чыт боор. Кижини ынчаар боор дораан моргче кири каап, э улус Гиппократтың даңгыраа шынчы боор эвес чүве бе? Эмлер моон соңгаар кижилер чуду каралавайн, шыны-би ажылдаар болза эки-дир.

Анзатмаа МОНГУ
хоочун баш
Кызыл хоор

солунуң сайтызы: shyn.ru

электроннуг почтазы: shyntuva@mail.ru shyntuva@yandex.ru

Неделяның тиражы: 12463 экз. Үндүрүлгениң тиражы: 4221

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың
Информатизация болгаш
харылзаа яамызы.

Кол редактор
А.О. ХЕРТЕК.

Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүң
адреси: 667000. Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100, каб. 29-32

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор А.О. Хертек — 2-01-35.
Кол редакторнуң оралакчызы Д.С. Монгуш — 2-17-91.
Секретарь А.А. Лагзы — 2-30-69; тел/факс (394-22) 2-30-69.
Бухгалтерия, реклама, чарлал килдизи (Л.Б. Очур, С.С. Кужугет) — 2-18-10.
РЕДАКЦИЯНЫҢ КИЛДИСТЕРИ:
Нитилел-политиктиг (редактору Ш.М. Суван, корр. М.О. Ондар).
Экономика, үлөтпүр болгаш көдээ ажил-агый (редактору А.Д. Б.Түлүц).
Социал айтырыглар (редактору Н.С. Эргеп, корр. Ш.Н. Ховалыг) — 2-17-94.
Культура, чогаал, медээлер база спорт (редактору А.Н. Соян).
Очулга (редактору А.К. Ооржак).
Солун чыскаакчылары С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак.
Корректорлар А.Ч. Чамзырын, Ч.Н. Мачык.

Расч. счет № 40101810900000010001
УФК по Республике Тыва (ГП РТ) Редакция
газеты «Шын» л/сч 30126174260
БИК 049304001 ИНН 1701008465
КПП 170101001

Отделение — НБ Республика Тыва, г. Кызыл.

Харылзаа, информация технология-
лары болгаш массалыг коммуникация-
лар адырынга хайгаарал талазы-биле
Федералдыг албанның Тыва Республика
талазы-биле эргелели «Шын» солуну
2012 чылдың декабрь 3-те бүртүктэн.
Херчилелдиндугаары — ПИ № ТУ17-00068.

Солуну «Тываполиграф» КХН-ге парлан.
(Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко, 1).
Солунда парлаттыг материалдарның
торларының бодалдары редакцияның туружу-
дүшпейн барып болур. Айыттыг саннары бол-
еске-даа фактылары, дындагылары дээш автор-
боттары харылаар.

Чадылга индекси: хуу кижилерге — 11530,
организацияларга — 31730
Солун неделяда үш катал үнөр.
Хемчээли 3 парлаар ама.
Номерни парлапгаже дужааганы:
график езугаар — 18.00, хөрек кырында — 17.00.
Солун көпбейн барганда, 2-18-10 телефонче долга